

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Євсюкова Онисія Геннадіївна

УДК 94 (477.54) «1921/1928»: 334.713

ДИСЕРТАЦІЯ
«КУСТАРНО-РЕМІСНИЧА ПРОМИСЛОВІСТЬ МІСТА ХАРКОВА
В РОКИ НЕПУ (1921–1928 РР.)»

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ О.Г. Євсюкова

(підпис)

Науковий керівник **Олянич Валентина Володимирівна**, доктор історичних наук, доцент.

Харків – 2019

АНОТАЦІЯ

Євсюкова О.Г. Кустарно-реміснича промисловість міста Харкові в роки непу (1921–1928 pp.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 історія України. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2019.

Дисертаційна робота присвячена комплексному вивчення кустарно-ремісничої промисловості міста Харкова в роки непу, дослідженю державної політики регулювання розвитку дрібного виробництва, вивченю процесу становлення та функціонування кустарно-ремісничої промисловості та кооперації кустарів та ремісників.

Кустарно-реміснича промисловість була традиційною формою виробничої активності українського населення і займала важливе місце в економічному житті країни в роки непу. Дрібна промисловість поглинала вільні робочі руки, тим самим понижуючи рівень безробіття, сприяла забезпечення населення товарами широкого вжитку. Зростання кустарно-ремісничого сектору промислового виробництва було обумовлено пільговим законодавством щодо дрібних виробників, сприятливою політикою кредитування, високою кон'юнктурою ринку в умовах недостатньо розвинutoї державної промисловості та специфікою самого дрібного виробництва – швидким обертом коштів, простотою обладнання та технологією кустарного виробництва і близькістю необхідної сировини.

Загальні питання розвитку української дрібної промисловості та приватного виробництва отримали певну увагу дослідників починаючи з 1920-х рр. Друком виходили спеціальні праці, присвячені окремим питанням кустарно-ремісничої промисловості – проблемі державного регулювання дрібного виробництва, організаційним формам кустарної промисловості, проблемі кооперування дрібних виробників тощо. Проте за наявності

достатньо значної кількості праць присвячених розвитку дрібного виробництва в роки непу, проблема комплексного вивчення кустарно-ремісничої промисловості в Харкові так і не стала темою окремого наукового дослідження.

Кустарно-ремісниче виробництво посідало важливе місце в народному господарстві УСРР в 1920-ті рр. В дисертації проаналізовано державну політику регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова. В умовах економічної кризи, товарного голоду та високого рівня безробіття більшовики були вимушені прийняти рішення про розвиток кустарно-ремісничої промисловості. Висвітлення законодавчої політики дозволило зрозуміти процес організаційно-юридичного оформлення кустарно-ремісничої промисловості та регулювання приватнопідприємницької діяльності приватних виробників.

З'ясовано що податкова і кредитна політика виступали у якості головних важелів впливу на дрібного товаровиробника. Дозволивши розвиток кустарно-ремісничого виробництва, влада намагалась залучити дрібних виробників в систему планування господарчого розвитку через систему виробничої кооперації. Простежено адміністративні та позаекономічні засоби впливу у якості важелів впливу на розвиток кустарно-ремісничого виробництва. Висвітлено регіональні особливості політики державного регулювання. Завдяки цьому стало можливим умовно виділити три етапи у питанні оподаткуванні дрібних виробників: 1) 1921 – весна 1925 рр.; 2) весна 1925–1926 рр.; 3) 1926–1928 рр. Кожен з етапів характеризувався зміною державної політики щодо кустарів та ремісників яка була обумовлена різними історичними етапами, зміною політичного правління в країні та курсом на згортання непу.

Систематизація інформації про розвиток кустарно-ремісничої промисловості дозволила проаналізувати дрібного виробника кустарно-ремісничого сектору економіки столиці УСРР. Висвітлено соціально-професійний і національний склад а також економічні позиції кустарів.

Розглянуто річну продуктивність, визначено конкурентоспроможність найбільш розвинених галузей кустарно-ремісничої промисловості а також з'ясована роль і місце дрібних виробників в матеріальному самозабезпеченні та формуванні внутрішнього ринку.

Кустарно-реміснича промисловість Харкова мала певні особливості розвитку організаційної структури. Досліджено основні типи кустарної промисловості (трудова, дрібнотоварна, приватнокапіталістична), галузі кустарно-промислової підприємницької діяльності і фахова спеціалізація тощо. Певну увагу отримала система професійно-ремісничої освіти, як одне з питань яке так і не отримало позитивного вирішення від держави.

Простежено і обґрунтовано етапи розвитку кустарно-ремісничої промисловості в роки непу: 1) 1921–1925 рр. – організаційно-юридичне оформлення кустарно-ремісничої промисловості в умовах посиленого державного контролю; 2) 1925–1927 рр. – розквіт кустарно-ремісничого виробництва в умовах лібералізації більшовицького курсу щодо дрібних виробників; 3) 1927–1928 рр. – примусове втягнення кустарів та ремісників до радянської системи кооперації. Кожен з етапів був детермінований соціально-економічною ситуацією в країні та державною політикою більшовицького керівництва.

Радянська влада з недовірою ставилася до кустарів-одинаків, які репрезентували приватногосподарський спосіб виробництва, вбачаючи в них потенційних політичних опонентів. Змінити приватногосподарську природу кустаря, за думкою більшовиків, могла лише виробнича кооперація.

В роботі простежено особливості функціонування кооперації в кустарно-ремісничій промисловості Харкова. Розглянуто тогочасні форми кооперативних об'єднань та організаційна структура кооперації – Українкустарспілка, Кустекспорт, Харківська кустар-спілка тощо. Досліджена питома вага кооперативних об'єднань у промисловості міста, місце і роль у відбудовчих процесах народного господарства 1920-х рр.

Обґрунтована теза про максимальне підпорядкування, деформацію та втрату ключових ознак кооперативності виробничої кустарної кооперації у другій половині 1920-х рр. Через систему пільгового оподаткування, адміністративних та позаекономічних методів влада підводила дрібних виробників до необхідності залучення до системи кооперації.

В умовах зламу нової економічної політики та витіснення приватника з промисловості, посилився тиск на дрібних виробників, що змушувало останніх згортати виробництво або шукати альтернативні способи продовження господарчої діяльності. В свою чергу, все це обумовлювало формування тіньового виробництва, яке починаючи з середини 1920-х набуло масового характеру у кустарно-ремісничому секторі промисловості.

Все сказане дає змогу зробити висновок що кустар-одинак який самотужки виніс всі проблеми по відбудові кустарного виробництва на кінець 1920-х рр. був вимушений вступати до радянської системи кооперації або згортати виробництво. Отже, на початок 1930-х рр. кустарно-реміснича промисловість була кооперована або знищена.

Наукова новизна роботи полягає у розробці першого в історіографії спеціального дослідження присвяченого розвитку кустарно-ремісничої промисловості в Харкові. Дослідження ґрунтуються на базі використання архівних, статистичних джерелах та матеріалах періодичної преси. Мета, предмет та завдання дослідження також представляють наукову новизну.

Методологія дослідження базується на принципах об'єктивності, системності та історизму. Для вирішення поставлених завдань використовувались як загальнонаукові методи пізнання (аналізу, синтезу, узагальнення, опису, пояснення, абстрагування, структурно-системний, статистично-аналітичний), так і спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний, проблемно-хронологічний, регіональний). Сукупність використаних методів дозволила відтворити об'єктивну картину розвитку дрібнотоварного виробництва Харкова в роки непу.

Згідно з поставленими **завданнями**: висвітлено роль і місце кустарів та ремісників у теоретичній концепції більшовицької влади років непу. Досліджено методи державного регулювання кустарно-ремісничого виробництва. Вивчено кількісні параметри, соціально-професійний та національний склад дрібних товаропродуcentів міста. Простежено особливості економічних позицій дрібних виробників. Виділено ряд етапів у розвитку дрібного сектору виробництва, обумовлені більшовицькою політикою.

Був здійснений аналіз державної політики щодо кооперування кустарів та ремісників. Встановлено закономірності у розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова. Проаналізовано причини занепаду кустарного виробництва на фоні згортання непу.

Наукове та практичне значення одержаних результатів полягає в тому що вони можуть бути використані при написанні узагальнюючих робіт з історії України, краєзнавчих досліджень народного господарства та вивчення проблеми регіональної специфіки непу. Також основні положення та висновки можуть застосовуватись у навчальному процесі – при складанні лекційних або спеціальних курсів з історії України.

Новизна наукових положень та висновків полягає в тому що вперше поставлено задачу комплексного а всебічного вивчення історії розвитку кустарно-ремісничого виробництва у Харкові.

Результати дослідження поглинюють знання в галузі розвитку дрібного та приватного виробництва на українських землях в роки непу. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, здобуті авторкою самостійно. Всі публікації є одноосібними.

Ключові слова: нова економічна політика, дрібна промисловість, кустарно-реміснича промисловість, кустар, ремісник, дрібноторгове виробництво, Харків, кустарна кооперація, виробнича кооперація.

ABSTRACT

Evsyukova O. G. The handicraft industry of Kharkiv city in the period of the New Economic Policy (1921–1928). – Qualification research paper, manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in History. – Specialty 07.00.01 “History of Ukraine”. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2019.

The dissertation is dedicated to the comprehensive study of Kharkiv handicraft industry during the years of the New Economic Policy (NEP), the state policy research of regulation the development of small-scale production, exploring the process of formation and functioning of the handicraft industry and the artisans and handcraftsmen cooperation.

Handicraft industry was a traditional form of the Ukrainian population productive activity and held a prominent place in the economic life of the country during the years of the NEP. The small-scale production absorbed free workforce and thereby reducing the unemployment rate and contributing to providing mass consumption goods for population. The growth in the handicraft sector of industrial production due to preferential legislation for small-scale producers contributing credit policy, high market conjecture in conditions of insufficient developed state-owned industry and the specificity of the small-scale production – rapid flow of funds, simplicity in equipment and technology of handicraft production and proximity of the necessary raw materials.

The general questions of development of Ukrainian small-scale industry and private production have got some attention of the researchers since the 1920s. Special works dedicated to separate questions of the handicraft industry – the problem of government regulation of small-scale production, to organizational forms of handicraft production, to the problem of small producers of cooperation and so on were published. Despite existence of large enough number of works dedicated to small-scale production development in the years of the NEP, the problem of comprehensive study of the handicraft industry in Kharkiv has never become the theme of a separate scientific research.

Handicraft production held a prominent place in the national economy of the USSR in the 1920s. In the thesis the government policy of regulating the development of the artisan-crafts industry in Kharkiv was analyzed. In the conditions of the economic crisis, commodity starvation and high unemployment, the Bolsheviks were forced to make a decision for the development of the handicraft production. The coverage of the legislative policy allowed to understand the process of organizational and legal registration of the handicrafts industry and the regulation of private entrepreneurial activity of private producers.

It was revealed that tax and credit policy acted as the main tools of influence on the small commodity producers. By allowing the development of artisan-crafts production, the authorities tried to attract small producers into the system of planning economic development through a system of production cooperation. The administrative and non-economic means of influence as tools of impact on the handicraft production development are traced. The regional features of the government regulation policy are highlighted. Due to this it became possible to distinguish conditionally three phases in the taxation of small-scale producers: 1) 1921–spring 1925.; 2) spring 1925–1926; 3) 1926–1928. Each of the phases was characterized by a change in the government policy of artisans and handcraftsmen, which was due to different historical stages, the change of political governance in the country and the course of scaling down the NEP.

The systematization of information on the handicraft industry development allowed us to analyze the small-scale producers of the artisan sector of USSR capital economy. The socio-professional and national composition as well as economic positions of the handcraftsmen are highlighted. The annual productivity, the competitiveness of the most developed branches of the artisan-crafts industry and the role and place of small producers in material self-reliance and the domestic market formation are determined.

Handicraft production of Kharkiv had certain features of the development of the organizational structure. The main types of craft production (labor, small-scale, private-capitalist), sectors of artisan entrepreneurial activity and specialization are

investigated. The certain attention was paid to the system of vocational education, as one of the issues had not received a positive decision from the state.

The stages of the development of the handicraft industry during the NEP years were traced and substantiated. The stages of the development of the handicraft industry during the NEP years were traced and substantiated: 1) 1921–1925 – organizational and legal processing of the handicrafts industry in conditions of increased state control; 2) 1925–1927 flourishing of artisanal production in conditions of liberalization of the Bolshevik course towards small producers; 3) 1927–1928 – forced involvement of craftsmen and artisans in the Soviet system of cooperation. Each of the stages was determined by the socio-economic situation in the country and the state policy of the Bolshevik leadership.

The Soviet government was distrustful of single handcraftsmen, who represented the private economic mode of production, seeing them as potential political opponents. In the opinion of the Bolsheviks, only the industrial cooperation could change the private-economic nature of the artisan.

In this work features of the functioning of cooperation in the Kharkiv craft industry are traced. The contemporaneous forms of cooperative associations and the organizational structure of cooperation are considered – the Ukrainian Craft Union, the Kharkiv Union of Single Artisans, the Kharkiv Kustar-Union and others like that. The share of cooperative associations in the city industry, place and role in the reconstruction processes of the national economy of the 1920s was investigated.

The thesis on the maximum subordination, deformation and losing the key features of the collaboration of artisanal production cooperation in the second half of the 1920s is based. Through the system of preferential taxation, administrative and non-economic methods, the authorities pushed small-scale producers to the need for involvement in the system of cooperation.

In conditions of a fracture in the new economic policy and the displacement of a private owner from industry, pressure on small producers was intensified, that forced to curtail production or to seek alternative ways to continue their economic

activity. Conversely, all this conditioned the formation of illicit production, which since the mid-1920s has become massive in the handicraft sectors of the industry.

All this makes it possible to conclude that the single artisan who handled on his own all the problems of restoration of artisan production at the end of the 1920s was forced to join the Soviet system of cooperation or to curtail production. Thus, at the beginning of the 1930s, the artisan-crafts industry was co-operative or destroyed.

The scientific novelty of the work consists in the elaboration of the first in the historiography of a special research devoted to the development of the handicrafts industry in Kharkiv. The researching is based on the use of archival, statistical sources and periodicals. The purpose, subject and target of the researching are also represented as a scientific novelty.

The methodology of the research is based on the principles of objectivity, systemic and historicism. For the solution of the tasks the general scientific methods of cognition (analysis, synthesis, generalization, description, explanation, abstraction, structural-system, statistical-analytical), and special-historical methods (historical-genetic, historical-comparative, historical-systemic, problem-chronological, regional) are used. The combination of used methods allowed to reproduce the objective picture of the development of Kharkiv small-scale production during the NEP years.

According to the tasks: the role and place of handcraftsmen and artisans in the theoretical concept of the Bolshevik authorities of the NEP years are highlighted. The methods of government regulation of handicraft production are investigated. Quantitative parameters, social-professional and national composition of city small commodity producers were studied. The features of economic positions of small producers are researched. A number of stages in the development of the small-scale production sector are determined and identified by the Bolshevik policy.

An analysis of the state policy on the co-operation of handcraftsmen and artisans was carried out. The regularities in the development of the crafts and crafts

industry of Kharkiv are established. The reasons of the decline of handicraft production against the background of NEP curtailment are analyzed.

The Scientific and practical value of the obtained results is that they can be used in writing generalizations on the Ukraine history, regional researches of the national economy and the study of the regional specificity of the NEP. Also, the main provisions and conclusions can be applied in the educational process – during the preparation of lectures or special courses on the Ukraine history.

The novelty of scientific positions and conclusions is that for the first time the task of comprehensive and comprehensive study of the history of the handicraft development and handicraft production in Kharkiv is posed.

The results of the researching deepen the knowledge in the field of development of small and private production in the Ukrainian lands during the NEP years. The scientific results set forth in the dissertation obtained by the author independently. All publications are single.

Key words: new economic policy, small industry, crafts industry, handicraftsman, artisan, small-scale production, Kharkiv, handicraft cooperation, production cooperation.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА З ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЇ
Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати
дисертації у фахових виданнях України:

1. Махоніна О. Г. Державна політика регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова в роки непу (1921–1928 pp.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 17. С. 199–206.
2. Махоніна О. Г. «Кустар-Спілка» – центр зі сприяння розвитку кустарно-ремісничого виробництва чи інструмент пролетаризації дрібних виробників м. Харкова в роки непу (1921–1928 pp.)? // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. Вип. 18. С. 98–106.
3. Євсюкова О. Г. Соціально-історичний портрет харківського кустаря років непу (1921–1928 pp.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2017. Вип. 20. С. 66–72.
4. Євсюкова О. Г. Кустарно-реміснича промисловість м. Харкова за часів непу в історіографії 1920-х pp. // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 139 (12). Ч. 1. Історичні науки. С. 34–37.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати
дисертації у фахових виданнях України, які включені до міжнародних
наукометричних баз:

5. Махоніна О. Г. Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості Харкова в умовах непу (1921–1928 pp.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць.

- Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012. Вип. 15. С. 189–196. (**Видання включено до міжнародної наукометричної бази РІНЦ**).
6. Махоніна О. Г. Розвиток кустарно-ремісничої кооперації міста Харкова в роки непу (1921–1928 pp.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2013. Вип. 16. С. 195–202. (**Видання включено до міжнародної наукометричної бази РІНЦ**).
- Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у зарубіжних наукових фахових виданнях:**
7. Євсюкова О. Г. Кустарно-реміснича кооперація м. Харкова в умовах згортання непу. // Evropsky filozoficky a historicky diskurz. 2019. Svazek 5. Vydani 1. S. 48–52.
- Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації (матеріали конференцій):**
8. Махоніна О. Г. Розвиток дрібного виробництва міста Харкова в роки непу (1921–1928 pp.) // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези допов. Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір., м. Харків: 4–5 квіт. 2012 р. Харків: НТУ «ХПІ», 2012. Ч. 1. С. 91–93. (Форма участі очна).
9. Махоніна О. Г. Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості Харкова в умовах непу // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 65-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 20 квітня 2012 р.). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012. С. 325–327. (Форма участі очна).
10. Махоніна О. Г. Кооперативний сектор кустарно-ремісничої

- промисловості Харкова у період непу (1921–1928 рр.) // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 66-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2013 р.). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2013. С. 243–245. (Форма участі очна).
11. Євсюкова О. Г. Кустарно-промислова кооперація Харкова на прикладі «Кустар-Спілки» // 22-й Міжнародний молодіжний форум «Радіоелектроніка та молодь у ХХІ столітті». зб. матеріалів форуму. Т. 11. Харків: ХНУРЕ, 2018. С. 5–6. (Форма участі очна).
12. Євсюкова О. Г. Харківський кустар: соціально-економічний портрет (1921–1928 рр.) // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: матеріали Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір.: 18–19 квіт. 2018 р. Харків: НТУ «ХПІ», 2018. С. 43–45. (Форма участі очна).
13. Євсюкова О. Г. Харківський союз кустарів-одинаків в роки непу (1921–1928 рр.) // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 72-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2019 р.). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 112–113. (Форма участі очна).

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1 Стан наукової розробки проблеми, джерельна база, методологія і методи дослідження.....	24
1.1 Історіографія проблеми.....	24
1.2 Джерельна база.....	41
1.3 Методологія і методи дослідження.....	45
Висновки до розділу 1.....	47
РОЗДІЛ 2 Державна політика регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості міста Харкова.....	49
2.1 Законодавча політика та економічні важелі впливу радянської влади щодо розвитку кустарно-ремісничої промисловості.....	49
2.2 Втягування дрібних виробників кустарно-економічного сектора до системи планування господарчого розвитку через виробничу кооперацію.....	75
Висновки до розділу 2.....	84
РОЗДІЛ 3 Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості міста Харкова.....	87
3.1 Аналіз дрібного виробника кустарно-ремісничого сектору економіки міста Харкова.....	87
3.2 Особливості розвитку організаційної структури кустарно-ремісничої промисловості міста Харкова.....	95
Висновки до розділу 3.....	115
РОЗДІЛ 4 Кооперація в кустарно-ремісничій промисловості міста Харкова.....	118
4.1 Організаційно-правове становлення кооперативних об'єднань у кустарно-ремісничій промисловості.....	118

4.2 Становлення та особливості функціонування кустарно-ремісничої кооперації в місті Харкові.....	128
4.3 Кустарно-реміснича кооперація міста Харкова в умовах згортання непу.....	146
Висновки до розділу 4.....	152
ВИСНОВКИ.....	154
СПИСОК ВИКОРИСТАННИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	158
ДОДАТКИ.....	183

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. ВКП (б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
2. ВРНГ – Вища рада народного господарства
3. ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
4. ДАХО – Державний архів Харківської області
5. Окрвиконком – окружний виконавчий комітет
6. Окрстатбюро – окружне статистичне бюро
7. РНК – Рада народних комісарів
8. РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
9. СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
10. Українкустарспілка – Всеукраїнська спілка кустарно-промислової кооперації
11. УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
12. УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
13. ХОВМП – Харківський окружний відділ місцевої промисловості
14. ХКС – Харківська кустар-спілка
15. ХСКО – Харківський союз кустарів-одинаків
16. ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. На сучасному етапі в Україні триває складний процес побудови багатоукладної економіки. Підтримка та розвиток малого підприємництва є однією із задач для подальшого гармонійного розвитку ринкової економіки. І саме дрібне виробництво є однією з невід'ємних складових малого підприємництва. Адже дрібнотоварне виробництво дозволяє зменшити проблему безробіття (занятості) і одночасно сприяє наповненню внутрішнього ринку товарами широкого вжитку.

В цьому зв'язку вивчення та переосмислення історії вітчизняного підприємництва на різних етапах може бути корисним для вирішення сучасних проблем. Зокрема успішний досвід подолання економічної кризи в країні та стимулювання дрібного виробництва. Адже звертаючись до досвіду 1920-х років – коли саме дозвіл та розвиток приватного підприємництва за короткий термін швидко вийти з глибокої кризи після років «воєнного комунізму».

Економічне реформування в сучасній державі не можливе без урахування історичного досвіду. Тому дослідження періоду непу та його регіональних особливостей не втрачає своєї актуальності.

Вивчення історичного досвіду допоможе сформувати більш ефективні механізми розвитку та стимулювання дрібного підприємництва. Регіональні дослідження допомагають більш глибоко збагнути закономірності розвитку певних територій, що є важливим чинником для становлення сучасних соціально-економічних відносин.

Окрім того залишається чимало питань, пов'язаних з розвитком дрібного виробництва, які ще не отримали достатньої уваги.

Дослідження регіональних аспектів впровадження непу збагачує загальну картину функціонування приватного підприємництва в Україні періоду нової економічної політики. За наявності певної кількості наукових праць присвячених дослідженю приватного підприємництва, питання

розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова в роки нової економічної політики ще не отримало окремого вивчення (не стало темою наукового дослідження).

Вивчення виробництва Харкова представляє особливий інтерес ще і у зв'язку з тим що місто з 1919–1934 рр. мало столичний статус. А отже саме тут були зосереджені всі центральні політичні та господарчі органи Української Соціалістичної Радянської Республіки (УССР). Тому мав місце вплив на загальну картину розвитку підприємництва в республіці. Тож дослідження розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова є важливим завданням, яке дозволить скласти більш повну картину розуміння функціонування міської дрібної промисловості не лише досліджуваного регіону а й та в цілому України.

Розбудова виробничих відносин у сучасній Україні неможлива без урахування соціально-історичного досвіду минулого. Тому вивчення функціонування дрібного підприємництва в різні історичні періоди набуває актуального значення для вироблення оптимальних форм взаємодії між державою та приватними підприємцями. У цьому відношенні звернення до досвіду 1920-х років заслуговує на увагу і в наш час.

Дослідження теми актуалізується недостатньою її розробленістю, як в межах Харкова, так і в загальноукраїнському вимірі. Залишається чимало питань, пов'язаних з розвитком дрібного виробництва, які ще не отримали достатньої уваги. Зокрема це стосується проблеми державного регулювання кустарно-ремісничого виробництва Харкова.

Зв'язок роботи з програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідницької теми кафедри історії України історичного факультету ХНУ ім. В.Н. Каразіна «Політична та соціально-економічна історія України (друга половина XVII – XX ст.). Історія Слобожанщини» (№держреєстрації 0112U004753).

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1921–1928 рр. – від запровадження нової економічної політики і до переходу радянської держави

до курсу індустріалізації та згортання нової економічної політики. Саме в цих хронологічних межах спостерігався найбільш динамічний розвиток дрібного виробництва Харкова. Нижня межа пов'язана з відродженням кустарно-ремісничого виробництва. Верхня – з переходом внутрішньої політики до обмеження приватного господарської діяльності дрібного виробника і примусового втягнення до радянської системи кооперації з поступовим включенням до радянської планової системи.

Територіальні межі роботи – місто Харків в межах 1920-х років.

Об'єктом дослідження виступає дрібне виробництво в Харкові 1920-х рр.

Предметом дослідження є основні прояви розвитку кустарно-ремісничого виробництва, державна політика регулювання дрібного сектору промислового виробництва та кооперація в кустарно-ремісничій промисловості.

Мета і завдання дисертаційного дослідження – дослідити становлення та розвиток кустарно-ремісничої промисловості Харкова в роки нової економічної політики.

Для реалізації поставленої мети в дисертації поставлені наступні **наукові завдання:**

- дослідити стан розробки теми в історіографії та джерельній базі;
- проаналізувати роль і місце кустарно-ремісничого виробника в теоретичній концепції радянської влади;
- висвітлити методи державного регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості;
- з'ясувати кількісні параметри дрібних виробників;
- визначити соціально-професійний і національний склад кустарів та ремісників міста;
- розкрити економічні позиції дрібних товаропродуцентів міста та питому вагу в промисловому виробництві міста;

- простежити основні етапи становлення і розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова;
- відтворити державну політику щодо кооперації в роки непу та її вплив на кустарно-ремісничу промисловість міста;
- уточнити місце і роль кустарно-промислової кооперації Харкова у відбудовчих процесах народного господарства;
- показати основні причини занепаду приватного кустарно-ремісничого виробництва, пов'язане зі згортанням нової економічної політики та проголошенням курсу індустріалізації.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що вперше кустарно-реміснича промисловість міста Харкова в роки нової економічної політики стали предметом спеціального дисертаційного дослідження:

Вперше:

- висвітлено ступінь розробки теми в історіографії;
- заличено до наукового обігу не використаних раніше фахівцями архівних матеріалів;
- досліджено кількісні параметри дрібних виробників міста;
- вивчено соціально-професійний та національний склад;
- охарактеризовано діяльність місцевих владних органів щодо розвитку дрібного виробництва;
- розкрито умови та динаміку розвитку дрібного сектору промислового виробництва;
- проаналізовано організаційно-правове становлення кооперативних об'єднань в кустарно-ремісничій промисловості Харкова;
- вивчено питому вагу кустарно-ремісничих об'єднань у секторі дрібного виробництва та роль у забезпеченні населення товарами широкого вжитку;
- систематизовано відомості про етапи розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова періоду непу;

Вдосконалено:

- з'ясовано місце і роль дрібних міських товаропродуцентів у сфері промислового виробництва.

Дістало подальший розвиток:

- вивчення питання про державної політики кооперації та її вплив на розвиток кустарно-ремісничої промисловості;
- дослідження розвитку приватного підприємництва дрібного сектору Харкова.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому що вони можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії України, краєзнавчих досліджень та історії народного господарства, а також при дослідженії регіональної специфіки нової економічної політики. Введені в науковий обіг матеріали і документи, висновки та узагальнення дослідження можуть бути використані в навчальному процесі при підготовці лекційних і спеціальних курсів з історії України, вітчизняного приватного підприємництва тощо.

Особистий внесок здобувачки полягає в постановці наукової проблеми та самостійному її вирішенні. Усі наукові результати, що викладені в дисертаційній роботі і виносяться на її захист, здобуті авторкою самостійно. Всі публікації у наукових фахових збірниках а також доповіді на конференціях є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації доповідались на Міжнародній науково-теоретичній конференції «Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес» (Харків, 2012 р.), 65-й міжнародній науковій конференції «Каразінські читання» (Харків, 2012 р.), 66-й міжнародній науковій конференції «Каразінські читання» (Харків, 2013 р.), «Радіоелектроніка і молодь у XXI ст.» (Харків, 2018 р.) «Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес» (Харків, 2018 р.), 72-й Міжнародній науковій конференції «Каразінські читання» (Харків, 2019 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладені у 13 авторських публікаціях: 7 публікаціях (6 – у наукових фахових виданнях, що входять до переліку МОН України, з них 2 – входять до міжнародної наукометричної бази РІНЦ; 1 – у зарубіжному науковому фаховому виданні) а також у 6 тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура і обсяг дисертаційної роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, розподілених на 10 підрозділів, висновків, списку джерел та літератури, додатків (таблиць). Загальний обсяг дисертації – 198 сторінок, із них основна частина – 144 сторінок, список використаних джерел та літератури – 25 сторінок (включає 256 найменувань). Дисертація містить 14 додатків на 16 сторінках.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Історію вивчення кустарно-ремісничої промисловості Харкова в період нової економічної політики можна розділити на два періоди – радянський та пострадянський. У межах радянського періоду можна виділити декілька етапів: 1) 1920-і – початок 1930-х рр.; 2) 1930-і – середина 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х – середина 1980-х рр.; 4) друга половина 1980-х – початок 1990-х рр. Пострадянський або сучасний період охоплює час з 1991 р. – до сьогодення.

Перший етап охоплює 1920-і – початок 1930-х рр. – час нової економічної політики в СРСР. Протягом непу в радянській пресі питання розвитку дрібної промисловості обговорювалось радянськими вченими, економістами, безпосередніми співробітниками та керівниками господарських, статистичних та фінансових органів радянської України та СРСР. У працях 1920-х рр. робилися спроби аналізу поточних результатів нової економічної політики, зокрема її впливу на дрібне виробництво. І хоча в статтях часто простежувалася певна упередженість до дрібних виробників і приватного підприємництва зокрема, дослідники застосовували чимало статистичних даних та нормативно-правових документів. На шпалтах періодичних видань могла відбутися дискусія щодо доцільноті розвитку кустарного виробництва тощо.

З-поміж дослідників, які вивчали питання приватного капіталу та тією чи іншою мірою висвітлювали розвиток дрібного та кустарного виробництва, були А. Гінзбург [30, 31], Г. Белкін [7], Д. Шапіро [245, 246, 247, 248],

Ю. Ларін [102], Л. Свєржін [202], О. Куперман [92], І. Гусаров [38], Ю. Горошков [36], Н. Кролюницький [87]. Дослідники ввели до наукового обігу значний фактологічний матеріал. Основними темами були такі: аналіз здобутків дрібної промисловості перших років непу та подальші перспективи її розвитку; соціально-економічний стан кустарів та ремісників; податкова та кредитна політика щодо дрібних виробників; роль кустарів та ремісників у системі народного господарства тощо.

Певна активізація у вивченні місця й ролі кустарів та ремісників почалася з середини 1920-х рр. і була обумовлена пом'якшенням політичного курсу щодо дрібних товаровиробників. Друком вийшло чимало праць радянських науковців та керівників державних та партійних органів.

1925 р. була опублікована збірка статей та матеріалів «Кустарна промисловість СРСР» під загальною редакцією С. Середи [95]. У передмові один із більшовицьких лідерів Ф. Дзержинський наголошував на надзвичайно важливому місці дрібної промисловості у відновленні народного господарства і вбачав подальшою метою державної політики «шляхом кооперування з державною промисловістю і торгівлею залучити цю форму промисловості в єдину систему планового господарювання і зробити її фактором соціалістичного будівництва народного господарства» [95, с. 7]. На основі матеріалів Вищої ради народного господарства (ВРНГ) Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) авторами було вивчено багато аспектів розвитку кустарної промисловості: мета і завдання державного регулювання у царині кустарно-ремісничого виробництва; кредитування кустарів; експорт виробів дрібних товаровиробників; географія дрібної промисловості СРСР; потреби кустарної промисловості тощо. Також дослідники намагалися «по гарячих слідах» проаналізувати розвиток окремих галузей виробництва – металообробної, деревообробної, текстильної та шкіряної [74, 236, 237].

1927 р. вийшла колективна робота «Частный капитал в народном хозяйстве СССР». Частину статей було написано безпосередніми

керівниками ВРНГ СРСР з використанням матеріалів комісії ВРНГ СРСР. Авторами розглядалося широке коло питань, пов'язаних із загальним розвитком приватної промисловості та її форм; роль приватного капіталу в оренді промислових підприємств; оподаткування приватного капіталу тощо [243]. Особливий інтерес для дослідження кустарного сектора виробництва викликає стаття М. Воробйова про розвиток дрібної приватної та кустарно-ремісничої промисловості СРСР [25]. Автор приділяє значну увагу вивченню форм кустарно-ремісничого виробництва та досліджує його місце в промисловості країни, а також аналізує кількість зайнятих осіб та їх розподіл по різних галузях виробництва. М. Воробйов вивчав проблему взаємовідносин дрібної та великої промисловості. Також для кращого розуміння економічних процесів 1920-х рр. є цінною стаття А. Гінзбурга, присвячена приватному капіталу в народному господарстві [30]. У центрі уваги дослідника були такі питання: високе оподаткування приватного капіталу; причини поширення «лжекооперації»; значення та питома вага кустарної промисловості; невизначеність правового статусу представників приватнопідприємницького сектора тощо.

Дрібну промисловість та подальші шляхи її розвитку досліджував Д. Шапіро [245, 246, 247, 248]. Учений акцентував увагу на необхідності розвитку та підтримки кустарної промисловості, яка, на думку дослідника, не отримувала достатньої уваги на місцях. Кустарна промисловість «потребує нашої допомоги, будучи до того ж резервуаром для накопичення навченої робочої сили», – наголошував автор [245, с. 10]. Д. Шапіро було накопичено значний матеріал щодо розвитку дрібної промисловості із залученням значного обсягу статистичної інформації; досліджено розвиток системи кооперації; проведено аналіз постанов партії та уряду про кустарну промисловість та кустарно-ремісничу кооперацію. Проте роботи автора насычені посиланнями на цитати партійних керівників, що дещо зменшує об'єктивність самого дослідження.

Проблемі взаємовідносин дрібної та великої промисловості приділив увагу В. Лавров [98]. Автор зосередився на питанні нормалізації стосунків дрібної та великої промисловості у зв'язку з необхідністю реконструкції народного господарства в країні. На його думку, дрібна промисловість у жодному разі не представляла загрозу для великої промисловості, а лише виконувала додаткову роль. Проте в дусі свого часу В. Лавров закликав до необхідності оголошення «по всьому фронту боротьби з приватним капіталом у дрібній індустрії» [98, с. 103].

Проте не всі радянські дослідники дрібної промисловості розглядали кустарів у позитивному руслі. Серед них були автори, які вбачали в міських кустарях-одинаках приховану загрозу для народного господарства й монополії більшовиків на політичну владу. Адже кустарі-одинаки, особливо у великих містах, репрезентували зовсім відокремлену групу від загальної кількості кустарів селянської країни. А в ході непу ремісниче ядро «обросло сумнівними соціальними попутниками» і, на думку авторів, існувала гостра необхідність «застосування класового підходу щодо виявлення з-поміж істино-ремісничої робітничої частини міського кустаря та відшарування чужого елемента» [218, с. 7]. Такі підходи цілком вписувалися в теоретичну концепцію більшовиків про соціально-класові антагонізми.

Проголошення курсу на індустріалізацію 1925 р. і поступове згортання нової економічної політики знайшли своє відображення і в публікаціях присвячених кустарно-ремісничій промисловості. З розгортанням наступу на приватний капітал друком виходило все більше праць щодо дослідження деструктивної ролі приватних підприємців. Подальший розвиток дрібного виробництва вбачався лише через тотальне кооперування всіх дрібних виробників та подальше обмеження й усунення приватника з ринку.

Значний доробок у дослідження української кустарно-ремісничої промисловості зробили Д. Каплан, О. Балинський, С. Зарудний, Б. Сігал та ін. Одним з перших став Д. Каплан, який написав нарис про розвиток кустарної промисловості України [72]. Автор намагався з'ясувати значення кустарних

промислів у господарчому житті України, починаючи з 80-х рр. XIX ст., та виявити особливості українського кустарного виробництва. Також у роботі наведені дані кількісного складу кустарів по українських губерніях у перші роки непу. Зокрема подальший розвиток народного господарства Д. Каплан розглядав у контексті розвитку дрібної промисловості, яка, на думку автора, була невід'ємним чинником успіху. Увага дослідників була спрямована на окремі галузі кустарного виробництва [86, 169, 171].

Розвиток дрібного виробництва УСРР висвітлювався на сторінках дослідження кустарно-ремісничої промисловості національних республік за матеріалами ВРНГ СРСР. Проте дані по Україні були представлені фрагментарно й дрібне виробництво УСРР не одержало достатньої уваги [94].

У середині 1920-х рр. вийшла колективна праця (збірник статей), присвячена кустарній промисловості та кустарно-ремісничій кооперації УСРР під загальною редакцією С. Зарудного [57]. Особливий інтерес представляє стаття самого С. Зарудного, у якій автор наводить загальні відомості розвитку кустарної промисловості, вивчає соціальний стан та умови праці кустарів та ремісників, досліджує місце дрібної промисловості в народному господарстві країни. Також дослідник приділив увагу питанням організаційних форм кустарної промисловості та проблемі взаємовідносин з великою державною промисловістю. Іншими авторами колективної монографії розглядалося широке коло питань, а саме: кустарно-промислова кооперація; географічний розподіл дрібних виробників по галузях виробництва; кредитування та оподаткування кустарно-ремісничої промисловості; проблема професійної освіти в галузі тощо. Також був проведений аналіз наявної законодавчої бази щодо кустарно-ремісничої промисловості першої половини 1920-х рр.

Проте по мірою згортання непу в СРСР, в умовах формування тоталітарної держави, посилився тиск на дослідників, які повинні були дотримуватися панівної ідеології. У роботах, присвячених дослідженню

дрібного виробництва і кустарно-ремісничого сектора зокрема, усе більше вчені приділяли увагу негативним сторонам кустарництва, вбачаючи подальший розвиток лише через інтеграцію до державної промисловості.

Вивченням питання подальшої перспективи кустарно-ремісничої промисловості займалися С. Розенфельд, Б. Сігал та ін. [196, 202, 206, 207]. Авторами залучено до наукового обігу значний матеріал, проте роботи вже мають значне ідеологічне нашарування. Зокрема Б. Сігал неодноразово підкреслював «величезні успіхи, досягнуті на цілім фронті соціалістичного будівництва» і стверджував що «остаточне витіснення приватного капіталу з народного господарства наперед визначено всією хodoю поступового розвитку соціалістичного сектора в Радянському Союзі» [207, с. 124].

Соціально-виробничу характеристику кустарно-ремісничої промисловості України за даними перепису 1929–1930 рр., а також вивчення питання оподаткування дрібної промисловості можна знайти в роботах С. Крамера [83, 84, 85]. На думку автора, у пролетарській державі дрібно-власницьке виробництво було приречене на загибель, адже великі форми промислового виробництва неодмінно повинні витіснити дрібні.

Цікава праця вийшла 1929 р., присвячена дослідженню стану кустарно-ремісничої промисловості України в період 1914–1929 рр. [126]. У роботі аналізується розвиток дрібної промисловості, кількісний та соціально-економічний склад товаропродуцентів, найпопулярніші галузі, форми промислового виробництва і його географічне розміщення, економічна характеристика кустарно-ремісничої промисловості та участь у ній приватного капіталу.

Проте спеціальні праці, присвячені розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова періоду 1920-х рр., опубліковані не були. Деяку інформацію про Харків можна знайти в окремих статтях К. Лауніца [103, 104, 105]. Зокрема К. Лауніц досліджував дрібну та кустарно-ремісничу промисловість Харківської округи. Автор аналізує статистичні дані про число дрібних виробників округи, промислових закладів, досліджує

виробництво за галузями. Але безпосередньо столичне місто не отримало уваги дослідника.

Окремі питання української кустарно-ремісничої кооперації розглядали Е. Бурштейн, І. Ходько, М. Логовінський та інші [13, 17, 37, 107, 242]. Проте розвиток некооперованих кустарів та ремісників що працювали одноосібно залишився за межами інтересу дослідників.

Отже в історіографії 1920-х років було накопичено значний матеріал щодо різних аспектів розвитку кустарно-ремісничої промисловості. Авторами були кваліфіковані дослідники – переважно вчені, економісти та керівники господарчих структур СРСР. Застосування статистичних даних, нормативних та правових документів розширило уявлення про становлення та розвиток дрібного виробництва в УСРР 1920-х рр. Але варто відзначити, що переважна більшість публікацій про дрібну та кустарно-ремісничу промисловість, опублікованих у період непу, були присвячені вивченню саме кооперованого сектора дрібного виробництва, а також завданням розбудови кооперативної мережі з подальшим залученням кустарів до державного планування [50, с. 35].

Згортання непу та встановлення в СРСР тоталітарного режиму позначилися на працях що були опубліковані у другій половині 1920-х рр. Усе більше дослідників у своїх роботах прославляли та ілюстрували курс керівної партії. Одночасно з цим подальший розвиток дрібного виробництва розглядався лише в системі кооперації з подальшою інтеграцією до планової економіки. Приватне виробництво починали досліджувати під кутом негативного та дезорганізуючого впливу на народне господарство країни. У той же час питання регіональних особливостей розвитку дрібного виробництва, зокрема розвиток кустарно-ремісничої промисловості Харкова, не отримали спеціальної уваги дослідників 1920-х рр.

Другий етап у дослідженні процесу дрібного виробництва припадає на 1930-ті – середину 1950-х рр. Перемога командно-адміністративної системи управління та утвердження тоталітарного режиму не сприяли розвитку

досліджень дрібного сектора виробництва. окремі дослідники були репресовані, а сама тематика втратила актуальність у межах наявної системи. Кустарне та ремісниче виробництво вважали рудиментами минулого.

1930 р. вийшла узагальнювальна праця під редакцією Д. Бейка і В. Тихомирова, присвячена розвитку промислової кооперації СРСР, у якій значна увага приділялася саме кооперованому сектору дрібного виробництва [178]. Увагу дослідників привернули такі питання: розміри дрібної промисловості СРСР та її соціально-економічний склад; організаційне становлення системи радянської кооперації; соціальний склад членів кооперативів; господарські питання – постачання, збут, товарообіг тощо. Щоправда спостерігається негативний вплив панівної ідеології – праця, насичена партійними гаслами й спрямована на формування негативного образу приватного дрібного виробника. Автори наголошували на необхідності «боротьби за пролетарське обличчя соціального складу керівних органів низової мережі промкооперативів» [178, с. 10].

У 1940-х – першій половині 1950-х рр. друком вийшли узагальнювальні праці про розвиток народного господарства СРСР [108] та УСРР [29, 127, 160], а також окремі роботи, присвячені проблемі переходу СРСР до непу [29]. Проте всі дослідження окресленого періоду ґрунтувалися на «Короткому курсі історії ВКП (б)» у межах панівної марксистсько-ленінської методології. Работам цього періоду були притаманні однобічність, упередженість в оцінках, популяризаторський характер і надзвичайна заідеологізованистю. У той же час проблема розвитку кустарно-ремісничого виробництва не привертала уваги радянських дослідників.

Третій етап у вивченні кустарно-ремісничої промисловості охоплює період другої половини 1950-х – середини 1980-х рр. Зміна політичного керівництва країни, лібералізація та «відлига» сприяли появи низки досліджень окресленої проблемі. До наукового обігу були залучені нові архівні документи, статистичні дані. Проте, як і в попередній період,

дослідники вимушені були дотримуватися панівної марксистсько-ленінської методології.

Вийшли друком праці українських істориків, присвячені розвитку господарства України років непу [4, 244, 255]. Автори приділили чимало уваги питанням державного регулювання, проблемі витіснення приватних виробників з промисловості. Також відповідно до вимог часу обов'язково наголошувалося на керівній ролі партії.

Питання розвитку дрібного виробництва в СРСР досліджувала А. Малікова в контексті вивчення політики КПРС та соціалістичних перетворень дрібного виробництва у промисловість СРСР [109]. Також була дещо збагачена джерельна база: К. Воробйов зробив грунтовне дослідження радянської промислової статистики [24].

Проте з середини 1960-х рр. у державі посилилися консервативні тенденції, обумовлені зміною політичного керівництва. Це мало негативний вплив на наукових роботах з досліджуваної проблеми. У цей час друком виходить багато узагальнювальних і фундаментальних праць щодо розбудови народного господарства в роки непу та дрібного виробництва. Протягом 1960-х – 1980-х рр. були видані узагальнювальні багатотомні колективні роботи, присвячені вивченю народного господарства СРСР [65, 66]. Становлення та розвиток дрібної промисловості також не залишилися поза увагою дослідників. Ученими було залучено нові статистичні дані, нормативні та партійні документи тощо. Усе це сприяло розширенню джерельної бази дослідження промислового розвитку доби непу.

Питання розвитку народного господарства України вивчали українські дослідники в таких узагальнювальних працях, як «Розвиток народного господарства УРСР (1917–1967 рр.)» та багатотомної «Історії народного господарства Української РСР» [69, 195]. У контексті розвитку народного господарства України автори також приділили певну увагу розвитку дрібної промисловості – основним принципам державного регулювання, кооперуванню дрібних виробників тощо.

Загалом істориками було значно розширено коло питань у дослідженнях нової економічної політики. Так, В. Архіпов досліджував методі державного регулювання підприємництва в СРСР у сфері торгівлі та підприємництва [1, 2]. О. Кучер та О. Єрмак також вивчали питання державного регулювання приватнопідприємницького сектора в Україні вивчали [54, 96, 97]. Авторами аналізувався галузевий склад дрібної промисловості, вплив податкового законодавства тощо. Проте дослідники вивчали розвиток приватного підприємництва, зосереджуючи увагу на керівну роль партії, класовий антагонізм та дестабілізуючий вплив приватного виробника на економіку країни. У той же час політика сприяння розвитку дрібного виробництва виглядала як тимчасова та вимушена акція більшовиків.

Протягом окресленого періоду вийшло чимало спеціальних досліджень, присвячених окремим питанням періоду непу. А. Бузлаєва вивчала теоретичне підґрунтя та особливості впровадження непу в СРСР [11]. Ю. Кунах досліджував розвиток орендної промисловості України [90, 91].

Велику увагу радянські дослідники приділяли питанню кооперування кустарів та ремісників в Україні та СРСР [47, 91, 125]. Ф. Турченко зробив значний доробок у дослідження соціально-класової структури українського населення 1920-х рр., зокрема міського [227, 228].

Отже, незважаючи на чіткі ідеологічні межі у висвітленні історичних подій, дослідники зазначеного періоду змогли значно розширити тематику нової економічної політики та ввести значну кількість неопублікованих раніше матеріалів. Проте в умовах ідеологічних обмежень було складно створити об'єктивну картину розвитку кустарно-ремісничого сектора. Дрібне виробництво розглядалося як атавізм з минулого, наголошувалося на боротьбі між антагоністичними класами. Відповідно кустарі та ремісники, більшість з яких приватні виробники, були приречені на поразку. Політика згортання непу й ліквідація дрібного приватного виробництва розглядалася як обґрутована всім історичним ходом та закономірна подія. Одночасно з

цим підкреслювалася важлива та керівна роль партії і тріумфальна перемога державних форм виробництва.

Новим етапом у вивченні окресленої проблеми став четвертий період – друга половина 1980-х – початок 1990-х рр. Перебудова, гласність і демократизація суттєво змінили ситуацію в країні – відбувався перехід до регульованої ринкової економіки. А відповідно посилився інтерес до 1920-х рр. та зросла актуальність дослідження непу. Нарешті вчені отримали доступ до великої кількості засекречених матеріалів та мали змогу застосовувати нові методи та підходи до інтерпретації подій минулого. Друком вийшли роботи дослідників щодо загальних проблем непу [34, 43, 235].

Ученими було досліджено низку питань, присвячених економічній політиці радянської держави в перехідний період. Л. Бородкін, М. Свіщов, В. Жиромська вивчали проблему дрібного виробництва в СРСР та соціальну структуру міста років непу [9, 55, 203]. Привернуло увагу дослідників і кооперування дрібних виробників [234].

В Україні процеси демократизації в зазначений час проходили менш активно через обмеження з боку консервативного керівництва республіки. Українські дослідники вивчали різні аспекти непу: питання кустарної промисловості та проблеми її кооперування, витіснення приватного виробника з промислового виробництва [96], загальні проблеми непу та розвиток ринкових відносин [39]. Учені починають поступово переосмислювати традиційні для радянської історіографії підходи до вивчення нової економічної політики.

З 1991 р. починається докорінно новий період у розвитку української історіографії. Проголошення незалежності, демократичний устрій держави, перехід до ринкової моделі господарювання сприяли переосмисленню та розвитку досліджень нової економічної політики. Учені одержали можливість відійти від сталого догматизму радянської історіографії, застосовувати нові методологічні підходи до розуміння подій минулого.

Одним з перших, хто заклав нові підвалини у вивченні нової економічної політики, став С. Кульчицький [88, 89]. На основі залучення широкої джерельної бази та неопублікованих документів автором був проведений різnobічний аналіз непу в Україні. Уперше була закладена нова методологія для комплексного розуміння непу.

1998 р. вийшла монографія М. Олійника, присвячена діяльності приватного виробництва в Україні в роки непу [151]. На основі багатого джерельного матеріалу та нормативної бази автор досліджує становлення приватної промисловості в період непу. Також приділяє увагу питанню системи соціального захисту робітників приватних виробничих одиниць, проблемі кредитування та розвитку орендних відносин. У роботі М. Олійника нерідко зустрічаються дані по Харківщині, проте кустарна промисловість Харкова не отримала спеціальної уваги дослідника.

Окремі аспекти розвитку приватного підприємництва України (1921–1930 рр.) розглядає у своїй статті Л. Шкодіна [250]. Авторка досліджує питання оренди промислових підприємств та розглядає різні форми підприємницької діяльності.

2001 р. вийшла другом монографія О. Пиріг «НЕП: більшовицька політика імпровізації» [164], у якій досліджено окремі аспекти розвитку кустарного-ремісничого виробництва в УСРР в контексті вивчення розвитку промислового виробництва. Авторка приділила увагу причинам стрімкого зростання кустарно-ремісничого виробництва в 1920-ті рр., також вивчала державну політику регулювання дрібного сектора виробництва. Згодом О. Пиріг захистила докторську дисертацію, присвячену становленню та розвитку ринкових відносин періоду непу [165]. Розглядаючи промислову політику керівної партії, дослідниця приділяє певну увагу розвитку середньої, дрібної та кустарної промисловості України. До наукового обігу було залучено значну кількість нових джерел.

2005 р. була опублікована монографія В. Іваненка, присвячена аналізу соціальних аномалій у роки непу [68].

Розвиток приватного підприємництва отримав глибокий аналіз в докторській дисертації О. Сушка [223]. Автор вивчав діяльність приватного підприємництва в галузі дрібної промисловості, зокрема досліджував організаційні форми, особливості дрібного виробництва, соціально-професійний склад кустарів та ремісників міста, кількісні параметри дрібних товаропродуцентів. Робота визначається використанням нових підходів у вивченні приватного підприємництва та введенням до обігу нових матеріалів.

Ю. Волосник досліджував зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності доби непу [22]. Учений ретельно вивчив питання регулювання приватнопідприємницької діяльності: кредитну, податкову політику, приділив увагу проблемі промислового виробництва та простежив основні етапи ліквідації приватного підприємництва. Також автор звертає значну увагу на висвітлення регіональних особливостей непу в Україні. До наукового обігу залучено значний обсяг неопублікованих джерел. Монографічне дослідження Ю. Волосника, його статті та дисертація є важливим кроком на шляху до розуміння особливостей формування та діяльності нової буржуазії, а також створення соціально-історичного образу приватного підприємця-непмана 1920-х рр.

2008 р. вийшла монографія Л. Нізової, присвячена інтеграції дрібного виробника в радянську соціально-економічну систему [134]. Авторка дослідила місце й роль дрібного виробника в теоретичній концепції більшовиків, визначила суспільно-політичні та соціально-економічні передумови підпорядкування дрібних власників радянською державою. Також авторка приділила значну увагу основним напрямкам – «добровільного» та силового кооперування дрібних виробників з подальшим інтегруванням до радянської промисловості. У своїх монографіях та статтях Л. Нізова висвітлювала проблему одержавлення дрібного виробництва, податкову політику, українську промкооперацію тощо [132, 135, 136].

Окремі аспекти дрібного виробництва розглядав К. Нікітенко в дисертації, присвяченій вивченню недержавного сектора промислового

виробництва України в 1920-ті рр. [137]. Автор досліджував питання кооперування кустарів та ремісників і дійшов до висновку, що кооперація в умовах тоталітарної держави могла існувати лише номінально як додаток адміністративно-командної системи. Також у своїх статтях К. Нікітенко розглядає питання приватного підприємництва, зокрема роль кредитування промислової кооперації та недержавного сектору дрібного виробництва [138, 139, 140].

Проблему ліквідації нової буржуазії в Україні 1920-х рр. було розкрито у дисертації І. Щербини [252]. Автор проаналізував становище приватних підприємців напередодні зламу непу, тіньову діяльність та боротьбу з нею більшовицької влади. Також увагу вченого привернула державна політика щодо експропріації та соціальної дискримінації непманів.

Окремих питань розвитку дрібної та кустарно-ремісничої промисловості торкнувся В. Жмака в дисертаційному дослідженні, присвяченому соціально-економічному розвитку міст лівобережної України в 1920-ті рр. що була захищена 2011 р. [56]. Автор простежує динаміку зростання кількості зайнятих у дрібній промисловості, галузеву специфіку в кооперованому та некооперованому секторах дрібного виробництва, а також особливості державного регулювання міського кустарно-ремісничого виробництва.

Розвиток приватного промислового підприємництва міського населення УСРР у роки непу дослідила І. Дзюблена [40]. Дисерантка вивчала питання державного регулювання приватного виробництва, організацію та розвиток дрібного підприємництва, зокрема формування нового прошарку суспільства та його соціально-економічні складники. Однак варто зауважити, що регіональна особливість розвитку кустарно-ремісничого виробництва залишилася поза увагою дослідниці.

Питанням приватного підприємництва присвячена робота О. Пиріг та Д. Черняк [166]. Автори розглядають еволюцію приватного підприємництва від витоків до сьогодення.

Протягом окресленого періоду вийшла друком низка наукових робіт, які розкривали різні аспекти непу. Так, В. Лантух ґрунтовно дослідив питання торгівлі та формування інфраструктури ринку [99]. М. Олійник розглянув діяльність держбанку у контексті дослідження приватної промисловості [150]. Розвитку становлення та функціонування системи української кооперації присвячена дисертація Н. Тимченко [224]. В. Кабачек досліджував діяльність місцевих органів влади УСРР на початку 1920-х рр. та їх вплив на становлення ринкових відносин і зокрема діяльність щодо залишення приватного капіталу до відбудови промисловості [71].

Жертвам більшовицького терору присвячений один з томів науково-документальної серії «Реабілітовані історією» [192, 193]. Зокрема в ньому можна простежити приреченість приватника-підприємця в умовах тиску тоталітарної держави.

2010 р. вийшла друком колективна монографія з історії повсякденності «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)», у якій один з підрозділів присвячено новій буржуазії [128]. Автор розділу Ю. Волосник, вивчаючи історію повсякденного життя нової буржуазії, розкрив багато питань, зокрема проаналізував соціально-професійний та національний склад непманів, а також джерела його формування.

В. Олянич дослідила приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні періоду непу в авторській монографії, яка була опублікована 2012 р. [153]. Також дослідниця у своїх статтях висвітлювала проблему селянського підприємництва УСРР, розвиток кустарно-ремісничої та кооперативної промисловості тощо [152, 154, 155].

2013 р. була захищена дисертація М. Онацьким, у якій автор вивчав приватне торговельне та промислове підприємництво Харкова періоду непу [158]. Науковець у своєму дисертаційному дослідженні проаналізував підприємницьку діяльність непманів у торгівлі та виробничій сфері Харкова. Okрім цього, дисертант приділив увагу розвитку підприємництва в кустарно-

ремісничій промисловості, зокрема розглянув питання державної політики більшовиків щодо дрібних виробників, вивчив їхнє кількісне, соціально-професійне й економічне значення для регіону.

Питання дрібного виробництва на Харківщині (Слобожанщині) у роки непу розглянуто в дисертаційному дослідженні А. Лапченко [100]. Проте дисерантку головним чином цікавили селянські промисли, у той час як дрібне виробництво Харкова залишилося за межами дослідження.

Отже, починаючи з 1991 р., вітчизняні науковці зробили значний внесок у дослідження нової економічної політики, намагалися неупереджено підійти до її висвітлення. Ученими було залучено до наукового обігу значний матеріал, використовувалися нові методологічні підходи до розуміння непу.

Історія нової економічної політики привертала увагу й зарубіжних науковців. Серед перших дослідників-україністів варто відзначити М. Трихреста – представника української діаспори [226]. У роботі автор розглядав загальні питання нової економічної політики в Україні.

Ф. Пігідо – німецький дослідник з української діаспори 1956 р. опублікував роботу «Україна під большевицькою окупацією: Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–30-х роках» [167]. Досліджуючи питання непу в СРСР, автор робить висновок, що неп – вимушена політика, тактичний відступ більшовиків. У роботі вчений розглядає економічні складники непу, проте сектор дрібної промисловості залишається за межами дослідження. Також Ф. Пігідо приділяє увагу особливостям розвитку Харкова – столичного міста, яке в 1920-ті рр. стало центром для нової радянської інтелігенції.

1964 р. вийшла робота Б. Винара, присвячена дослідженю промисловості УСРР [19]. Проте автор основну увагу приділяє питанню системи радянського управління промисловістю, органам планування тощо. У той же час приватна промисловість, зокрема дрібна, фактично опинилися поза увагою дослідника.

1990 р. уперше в СРСР перекладений твір відомого англійського історика Е. Карра, присвячений історичному періоду розвитку СРСР 1917–1929 рр. [73]. Автор вивчає багато аспектів непу, зокрема розглядає питання непу в Україні. У той же час розвиток промислового виробництва УСРР, а саме дрібної промисловості, не отримав спеціальної уваги.

1976 р. вийшла ґрунтовна монографія «Історія Радянського Союзу» італійського історика та журналіста Дж. Боффа [10]. Досліджуючи період непу, автор розглянув розвиток промисловості й зосередився на проблемі приватної підприємницької діяльності. Але дрібна промисловість і кустарне виробництво залишилися поза увагою вченого.

Англійський історик російського походження А. Ноув досліджував сутність непу та причини його згортання більшовицьким керівництвом [141]. Вивчаючи різні суперечності непу в СРСР, він дійшов висновку, що основна причина згортання непу – ідеологічна.

2012 р. вийшла робота англійського історика Р. Сервіса «Товариши. Комуунізм: світова історія». І хоча автор не розглядає розвитку дрібного виробництва, дослідження має науково-теоретичне значення. Р. Сервіс приділяє увагу політичній історії СРСР, простежує трансформацію ідей К. Маркса та Ф. Енгельса в СРСР [204].

Отже зарубіжні дослідники зробили значний доробок в історіографію непу. Проте через особливості державного устрою СРСР – тоталітарної системи – учені були позбавлені можливості використовувати наявні джерела (архівні матеріали, нормативно-правові акти тощо) для більш глибокого розуміння непу. Тому більшість робіт мала оглядовий або узагальнювальний характер. Регіональна особливість непу не отримала належної уваги дослідників.

Аналіз історіографії проблеми показав, що за період з 1920-х рр. до сьогодення дослідниками було написано чимало праць, присвячених вивченю непу. Друком виходили роботи щодо різних аспектів розвитку приватного виробництва та дрібної та кустарно-ремісничої промисловості.

Проте більшість питань, пов'язаних з дрібним та кустарно-ремісничим виробництвом Харкова, вивчалися дослідниками поверхово та епізодично. Не отримала достатньої уваги проблема державної політики регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості у Харкові в 1920-ті рр. Не з'ясовано особливості організаційної структури кустарно-ремісничої промисловості столичного міста. Достатньо поверхово вивчено питання кооперації в кустарно-ремісничій промисловості та її регіональні особливості. Також подальшого аналізу потребує дослідження дрібного виробника міста – національного, соціально-професійного складу та економічних позицій харківського кустара та ремісника. Отже, з'ясувавши стан наукової розробки проблеми вітчизняними та зарубіжними вченими, варто наголосити про відсутність спеціальних праць, щодо розвитку дрібного та кустарного виробництва Харкова.

1.2 Джерельна база

Джерельну базу дисертації становлять різноманітні групи документів: нормативно-правові, статистичні, архівні, періодична преса. Законодавчі акти, матеріали місцевих тавищих органів радянської влади створювали підґрунтя для розвитку та державного регулювання кустарно-ремісничої промисловості в роки непу. Важливе значення мають постанови, рішення та резолюції вищих партійних органів – Центрального комітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б) [42, 77, 78] та Комуністичної партії (більшовиків) України [79, 80]. Ця група джерел відзеркалює трансформацію державного курсу більшовиків щодо дрібних виробників. Збірки узаконень та розпоряджень уряду УСРР засвідчують основні аспекти регулювання підприємницької діяльності та кустарно-ремісничого виробництва зокрема [58, 208]. Також певне значення для розуміння має Конституція УСРР та Конституція СРСР [81, 162]. Чимало важливої інформації щодо регулювання державою дрібного сектора міститься у

збірках постанов про промислову кооперацію та кустарну промисловість [199, 200].

Статистичні матеріали УСПР та Харківщини містять інформацію про різні складники дрібного виробництва в 1920-ті рр. Загальні відомості про кількісний склад дрібних виробників, динаміку кустарно-ремісничого виробництва, розподіл виробників за промислами тощо можна отримати на шпальтах видань: «Статистика України» [45, 46, 172, 179, 180, 181, 182, 183, 184], «УСПР в цифрах» [232, 233], «Вісник статистики України» [20], «Україна: статистичний щорічник» [229, 230, 231], матеріали переписів населення [26, 27, 67, 82, 175, 201].

Більше статистичної інформації по Харківщині міститься в таких виданнях: «Статистичний бюллетень: Матеріали народного господарства Харківської округи» [215, 216, 217], «Харківщина в цифрах і фактах» [240, 241], статистичному щорічнику «Харківська округа» [238, 239]. Проте промислова статистика містить мало даних про Харків. Здебільшого об'єктом дослідження розвитку кустарно-ремісничого виробництва була вся Харківська округа, у той час коли столиця не отримала належної уваги дослідників.

Основу джерельної бази дисертації становлять архівні матеріали. Неопубліковані джерела представлені матеріалами фондів Державного архіву Харківської області (ДАХО), на основі яких розкривається діяльність та розвиток дрібної та кустарно-ремісничої промисловості Харкова в роки непу. Це такі фонди: Ф. Р. 203 – Харківський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (губвиконком); Ф. Р. 845 – Харківський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (окрвиконком); Ф. Р. 865 – Інспектура праці Харківського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; Ф. Р. 869 – Відділ місцевої промисловості Харківського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; Ф. Р. 948 –

Харківське окружне статистичне бюро; Ф. Р. 1296 – Харківська окружна планова комісія (окрплан).

Матеріали цих фондів були використані нами для висвітлення питань про вплив місцевої влади на розвиток дрібного та кустарного виробництва, наведення статистичних даних про стан та розвиток дрібної промисловості та кустарної кооперації Харкова, стан провідних галузей дрібного виробництва протягом 1920-х рр. тощо. Архівні фонди дозволили дослідити багато аспектів розвитку кустарно-ремісничої промисловості.

Значний обсяг документів міститься в архівних фондах Центрального державного архіву Вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України): Ф. 1 – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Харків (1917–2002); Ф. 2 – Рада народних комісарів УРСР (1918–1999); Ф. 3 – Постійне представництво РНК УРСР при Уряді РНК СРСР, м. Москва (1921– 1980); Ф. 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР, м. Київ (1919–1933); Ф. 337 – Міністерство економіки України (1921–1999). Документи ЦДАВО України дозволили розкрити методи державного регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості.

Окрему групу джерел становить періодика. На шпальтах газет та журналів 1920-х рр. міститься чимало важливої та цінної інформації – аналітичні, економічні статті професійних економістів та публіцистів, статистичні данні, хроніки тощо. До періодичних видань економічної галузі належать такі: «Плановое хозяйство» [168], «Экономическая жизнь» [254], «Социалистическое хозяйство» [212], «Местная промышленность и торговля» [123], «Торгово-промышленная газета» [225]. У згаданих періодичних виданнях увагу дослідників привернули різні аспекти розвитку кустарно-ремісничого виробництва: аналіз перших здобутків та перспективи подальшого розвитку, місце кустарів у народному господарстві СРСР, питання промислового кооперування дрібних виробників, оподаткування та

проблема кредитування. У періодичних виданнях також зустрічаються матеріали щодо дрібної промисловості України.

В українських журналах «Більшовик України» [8] та «Народное хозяйство Украины» [129] висвітлювались організаційні форми та питання динаміки розвитку дрібної промисловості УСРР із застосуванням даних статистичних досліджень, а також причини збільшення впливу приватного капіталу в секторі дрібного виробництва України тощо.

Проблеми та розвиток кустарної кооперації досліджувалися в журналі «Вестник промислової кооперації» [18]. На сторінках видання значна увага приділялася оподаткуванню дрібних виробників, питанню державного управління та регулюванню дрібного виробництва, проблемі учнівства в галузі і т. д.

Чимало важливої інформації міститься в таких періодичних виданнях, як «Вісти ВУЦВК» [21], «Комсомолець України» [75], «Комуніст» [76], «Пролетарий» [176]. Преса була для більшовицької влади важливим інструментом ідеологічного впливу, тому на її сторінках більшість статей мали яскраво виражене ідеологічне спрямування: засуджувалися непмани, а разом з ними отримувала нарікань і дрібна приватна підприємницька діяльність. Також багато уваги приділялося саме негативним аспекти підприємницької діяльності.

Таким чином, періодичні видання 1920-х рр. становлять найбільшу групу опублікованих джерел. Незважаючи на певну заідеологізованість, більшість статей була написана професійними економістами, авторитетними вченими або керівниками радянських господарчих органів. Відповідно ця група матеріалів є цінним джерелом для створення об'єктивної картини дослідження.

Аналіз джерельної бази всіх видів джерел дозволив дослідити головні аспекти історії кустарно-ремісничої промисловості міста Харкова в 1920-ті рр. В цілому, джерельна база є репрезентативною для розкриття теми дисертаційного дослідження.

1.3 Методологія і методи дослідження

Дисертаційна робота ґрунтується на головних принципах – об’єктивності, системності та історизму. Об’єктивність передбачає застосування фактів проблеми з усією їх суперечливістю для подальшого аналізу та врахування протилежних точок зору. Цей принцип потребує неупередженості й абстрагування від ідеологічних кліше конкретного історичного періоду. Принцип системності викладу дозволив об’єднати низку розрізнених фактів та встановити зв’язок між ними в єдину картину досліджуваної проблеми. Принцип історизму потребує вивчати історичні факти в контексті історичних умов певного періоду.

Для вирішення проблемних завдань дослідження були використані такі загальнонаукові методи пізнання: аналіз, синтез, узагальнення, опис, пояснення, абстрагування. Зазначені методи дозволили виявити загальні тенденції розвитку кустарно-ремісничої промисловості, особливості державного регулювання приватно-підприємницької діяльності дрібних товаропродуcentів у Харкові 1920-х рр.

Також для розв’язання дослідницьких завдань нами використовувалися структурно-системний і статистично-аналітичний методи. Структурно-системний підхід дозволяє на основі дослідження окремих частин об’єкта встановити та дослідити наявні зв’язки між сукупністю окремих елементів і вивести загальні властивості об’єкта. А отже, через дослідження окремих складників розвитку дрібного виробництва у м. Харків – аналіз дрібного виробника, вивчення державної політики регулювання дрібної промисловості, дослідження кооперованого сектора виробництва – стало можливим створення цілісної картини розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова в 1920-ті рр.

Статистично-аналітичний метод допоміг дослідити кількісний стан дрібних харківських виробників, їхній соціально-професійний та національний склад у різні роки непу.

Під час дослідження використовувалися спеціально-історичні методи – історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний, проблемно-хронологічний, регіональний.

Історико-генетичний метод дозволив розглянути еволюцію розвитку дрібного виробництва від початку непу до кінця 1920-х рр. Унаслідок вдалося показати логіку трансформації державного курсу щодо дрібних виробників, а також закономірності функціонування приватного виробництва у Харкові доби непу.

Історико-порівняльний метод дав змогу порівняти розвиток умов для економічної діяльності приватних дрібних виробників і кустарів, що були залучені до радянської системи кооперації. Порівняння виявило систематичний тиск більшовиків на некооперованих кустарів-одинаків у другій половині 1920-х рр. з подальшою ліквідацією приватного сектора на початку 1930-х рр.

Історико-системний підхід дозволив створити комплексне дослідження дрібного виробництва Харкова на основі ретельного вивчення сукупності елементів єдиного цілого.

Історико-типологічний метод дозволив класифікувати історію становлення та розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова та умовно поділити їх на певні періоди.

Проблемно-хронологічний метод дав змогу дослідити етапи в історії розвитку кустарно-ремісничої промисловості міста, виявити певні характерні риси й відмінності для кожного періоду протягом 1920-х рр.

Регіональний підхід дозволяє виявити особливість досліджуваного регіону тим самим збагачуючи загальну історичну картину. Цей підхід сприяв з'ясуванню певних особливостей становлення та розвитку харківської кустарно-ремісничої промисловості в роки непу.

Міждисциплінарні методи дозволяють вирішувати поставлені проблеми на основі методик, вироблених в інших дисциплінах, що уможливлює комплексне дослідження обраної проблеми. Міждисциплінарні методи знаходяться на перетині політичної історії, економіки, права й дозволили різnobічно проаналізувати розвиток кустарно-ремісничого виробництва доби непу.

Застосування сукупності обраних методів та методологій дали змогу виконати поставлені завдання дисертаційного дослідження, також була зроблена спроба виявити об'єктивну картину становлення та розвитку кустарно-ремісничої промисловості в роки непу.

Висновки до розділу 1. Отже, історіографія кустарно-ремісничої та дрібної промисловості УСРР є доволі значною. Починаючи з 1920-х рр., друком вийшло чимало праць, присвячених різним аспектам непу і розвитку дрібної промисловості зокрема. У загальних працях розглянуто окремі питання становлення ринкових відносин та промислового розвитку – приватний сектор промислового виробництва, промислова кооперація, податкова та кредитна політика тощо.

У роботах спеціального характеру дослідниками окреслюється коло питань, пов'язане з цією проблемою – розвиток дрібного виробництва в УСРР, становлення та функціонування системи кустарно-ремісничої кооперації, проблема «тіньового» виробництва в кустарній промисловості тощо. Частково проаналізовано окремі складники дрібного виробництва в контексті розвитку приватного виробництва Харкова. Розглянуто розвиток селянських промислів Харківщини в 1920-ті рр.

Проте варто зазначити про відсутність спеціальних досліджень, присвячених кустарно-ремісничій промисловості Харкова. Низка питань потребує більш грунтовного вивчення. Зокрема йдеться про державну політику регулювання кустарно-ремісничої промисловості Харкова, становлення й функціонування дрібного виробництва та особливості

кооперації в кустарно-ремісничому секторі. Аналіз наукового доробку засвідчив, що ця проблема досі не отримала належного дослідження в українській історіографії.

Джерельна база дослідження складається головним чином з архівних матеріалів, статистичних даних, нормативно-правових документів та періодичних видань. До наукового обігу залучено значний обсяг неопублікованих раніше документів. Зазначимо, що періодичні видання збагатили загальну картину дрібного виробництва в Харкові. Використання архівних даних, статистичних та нормативних матеріалів разом з періодикою допомогли більш об'єктивно висвітлити проблему. Джерельна база роботи є цілком об'єктивною і дає змогу дослідити основні етапи розвитку кустарно-ремісничої промисловості м. Харкова.

При розв'язанні дослідницьких завдань використовувалась сукупність методів що дозволило зробити поглиблений аналіз становлення та функціонування кустарно-ремісничої промисловості Харкова в роки непу.

Основні положення цього розділу викладені у публікації авторки [50].

РОЗДІЛ 2

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ КУСТАРНО-РЕМІСНИЧОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ МІСТА ХАРКОВА

2.1 Законодавча політика радянської влади щодо розвитку кустарно-ремісничої промисловості

Кустарно-реміснича промисловість належала до найдавніших та традиційних форм соціально-виробничої активності українського населення і в роки непу займала помітне місце в народному господарстві України й Харкова зокрема. Під терміном «кустар» та «ремісник» доречно розглядати дрібних виробників, які самотужки занималися промисловим виробництвом, використовуючи ручну працю або із застосуванням механічного двигуна. Але одночасно сам кустар був учасником виробничого процесу, за умови використання у виробництві не більше трьох найманих осіб. Тому кустарно-реміснича промисловість належала до сімейно-трудової організації праці. Самостійно виготовляючи різну продукцію на ринок, підприємець-кустар одночасно був виробником, господарем і торгівцем.

У радянській літературі 1920-х рр. кустарно-ремісничу промисловість зараховували до нижчецензової промисловості. Виразником цензу були такі економічні чинники, як наявність найманих робітників та потужність механічних двигунів. Усі промислові заклади, що не входили до цензової або великої промисловості й нараховували не менше ніж 15 робітників (або менше за наявності механічного двигуна), а також заклади без двигуна за наявності 29 і менше робітників, належали до дрібної або кустарно-ремісничої промисловості [25, с. 71]. Кустарно-реміснича галузь основувалася на ручній праці з простими знаряддями, у той час коли цензова промисловість належала до типу фабрично-заводської з певною кількістю

найманих робітників і за наявності механічних двигунів. Кустарі-одинаки виступали на ринку як самостійні виробники й підприємці, що працювали з членами родини.

Розвиток кустарно-ремісничої промисловості визначався суспільно-політичним ладом. За дореволюційної доби дрібна промисловість була важливим складником промислового виробництва на українських землях. Зокрема кустарно-ремісниче виробництво поглинало близько 67 % усіх робітників промислового сектора, тобто більшість. Зокрема вони виробляли 33 % усієї промислової продукції [164, с. 240]. Такий значний відсоток зайнятих у кустарному виробництві був обумовлений наявним надлишком робочої сили, недостатнім розвитком транспорту та незначними капіталовкладеннями у виробництво. Велика промисловість була нездатна забезпечити попит населення на предмети масового вживання.

Війна та революція негативно позначилися на розвитку кустарно-ремісничої промисловості. У період революційних змагань українські землі зазнали великих збитків – майже повний параліч великої промисловості, руйнування транспортної системи. Харків – столиця з 1919 до 1934 рр. не був винятком. Після утвердження на українських землях більшовиків, нова влада розпочала впроваджувати політику воєнного комунізму. Ця політика вкрай негативно позначилася на розвитку всієї української промисловості й дрібної зокрема. Воєнний комунізм був втіленням утопічного бажання більшовиків побудувати комуністичний лад будь-якою ціною. Жорстка централізація управління й державний контроль за виробництвом, мілітаризація праці, загальна трудова повинність, тотальна націоналізація підприємств не лише великої, середньої, а й дрібної промисловості – усі ці заходи нищили економіку країни. У селі – продрозкладка, конфіскації та кругова порука. Роки воєнного комунізму призвели до націоналізації значної частини кустарної промисловості за винятком домашнього кустарного виробництва. Зокрема головне завдання більшовицьке керівництво вбачало в повній ліквідації ринкових відносин. Обмеження грошового обігу, карткова система

постачання населення, заборона торгівлі та спроба переходу до прямого товарообігу – усе це створювало підвалини для дезорганізації промислового виробництва.

На початку 1920-х рр. економіка України опинилася в надзвичайно скрутному становищі через упровадження політики воєнного комунізму. На фоні погіршення умов життя зростала соціальна напруга. Країна потерпала від продовольчої кризи внаслідок падіння виробництва та закриття підприємств. Окрім того, більшовицька влада переживали гостру політичну кризу, що було результатом зростання повстанського руху в селах проти влади рад.

В умовах товарного голоду й тотального безробіття держава почала шукати вихід з кризового становища. Уряд почав декларувати постанови, спрямовані на розвиток дрібного виробництва. Адже саме кустарно-реміснича промисловість могла забезпечити країну необхідними товарами та полегшити проблему безробіття, поглинувши надлишкову робочу силу. Зокрема постановою Ради народних комісарів (РНК) УСРР від 6 серпня 1920 р. «Про заходи сприяння кустарній промисловості» проголошувалися завдання перед місцевими органами влади усунути всі перепони у справі розвитку дрібного виробництва [185, арк. 244]. Кустарну промисловість визначали як кустарні трудові артілі або підприємства окремих кустарів. А дрібнопідприємницькими визнавали тих кустарів, що мають не більше п'яти найманих робітників з механічним двигуном, або десять без двигуна. Усі дрібні та ремісничі підприємства не підлягали націоналізації або муніципалізації. Для розвитку кустарництва, місцеві органи влади повинні були надавати підтримку дрібним виробникам у справі організації виробничих об'єднань та артілей з подальшим забезпеченням необхідною сировиною. Але вироби, що були виготовлені із сировини, яку кустари отримували від кооперативних організацій, дрібні виробники повинні були здавати лише організаціям, що надавали сировину. Невиконання декрету загрожувало притягненням до карної відповідальності.

Одночасно того ж року протоколом № 39 РНК УСРР було поширено чинність декрету Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР) «Про перереєстрацію виробничих артілей, промислових кооперативів, товариств, союзів і різного роду кустарних об'єднань», який давав підстави владі проводити серед виробничих одиниць чистки за соціально-класовою ознакою [186, арк. 120]. Зокрема членами товариств не могли бути особи, які за останні двадцять років були учасниками акціонерних товариств або власниками промислових підприємств з кількістю робітників більше ніж 20, а також чиновники, що раніше перебували «в должності у перших класів» тощо. Отже, влада продовжувала керуватись ідеологічними догмами всупереч економічній доцільності.

Трохи згодом у вересні 1920 р. РНК УСРР поширив на території республіки чинність Декрету РНК РСФРР від 7 вересня 1920 р. «Про регулювання кустарної промисловості і націоналізованої промисловості» [187, арк. 150]. Декретом визначалися стосунки держави з дрібними виробниками. Влада чітко провела лінію диференціації, поділивши кустарів на дві групи – кустарів, що використовують у виробництві найману працю, і кустарів, які працюють одноосібно. Кустарям, що працювали одноосібно, було дозволено працювати з членами родини – тобто особами, які мали певні родинні зв'язки і вели спільне господарство. Окрім цього, кустарям-одинакам було дозволено мати учнів, але не більше ніж двох на одного кустаря віком від 14–18 років з обов'язковою реєстрацією у відділах праці [187, арк. 154]. Майно кустарів не підлягало націоналізації або муніципалізації. Але вся виробнича діяльність повинна була бути підпорядкована загальному контролю й керівництву з боку Укркустпрому та його місцевих органів. Кустарі, які використовували у виробництві сировину, отриману від державних органів або заготовлену власноруч, усе одно були зобов'язані виконувати всі державні замовлення. Кустарям та кустарним товариствам дозволялося продавати свою продукцію лише в межах місцевого ринку. Якщо ж дрібні виробники мали спеціальні торговельні

приміщення (склад, ларьок тощо) – повинні були зареєструвати приміщення й отримати дозвіл на торгівлю від місцевої влади [187, арк. 155]. Тотальний контроль, чітка регламентація та обмеження – все це суттєво ускладнювало ситуацію у дрібному виробництві та гальмувало його розвиток.

Згідно з постановою від 7 вересня 1920 р. дрібними виробниками, що використовували найману працю, було прийнято вважати тих, хто застосовував у виробництві не більше ніж п'ять найманих робітників за наявності механічного двигуна, або десять – за відсутності механічного двигуна. Стосовно цієї групи влада вводила певні обмеження. Зокрема, незалежно від того з якої сировини виготовлялася продукція, усі вироби повинні були здаватись Укркустпрому. Продаж на вільний ринок було заборонено [187, арк. 156]. До того ж усі власники підприємств повинні були зареєструватися та отримати дозвіл або закрити своє виробництво. Загальний контроль за виконанням положень декрету було покладено на Робітничо-селянську інспекцію.

1921 р. політика воєнного комунізму завела країну у глухий кут й більшовики були вимушенні визнати цей факт, щоб не втратити владу. У березні 1921 р. X з'їзд РКПб проголосив перехід до нової економічної політики – продрозкладка замінивася на продподаток. Для відновлення народного господарства влада дозволила розвиток ринкових відносин. Усі ці обставини заклали більш сприятливі підвалини для розвитку кустарно-ремісничої промисловості. Держава почала більше уваги звертати на галузь дрібного виробництва – на шпальтах періодичної преси почали з'являтись статті, а згодом і дослідження, присвячені дрібному сектору.

З травня 1921 р. дрібні виробники отримали право вільного обміну, купівлі та продажу продуктів кустарно-ремісничого виробництва [253, с. 77]. Уже в серпні 1921 р. більшовицькі керманичі дозволили оренду державних підприємств [60, ст. 425]. Громадяни, приватні, кооперативні товариства або інші об'єднання отримали можливість брати в оренду дрібні підприємства з

метою отримання прибутку. Це дозволило дрібним виробникам розгорнути більш активну господарчу діяльність.

З початком непу почалося відродження та організаційно-юридичне оформлення кустарно-ремісничої промисловості. Поширення урядом УСРР чинності декрету Центрального виконавчого комітету (ЦВК) та РНК РСФРР «Про кустарну і дрібну промисловість» від 7 липня 1921 р. на території республіки дозволило розвиток кустарно-ремісничих підприємств [93, с. 4]. Згодом було опубліковано низку декретів та постанов, які дозволяли громадянам не лише займатися кустарним виробництвом та створювати дрібні промислові товариства, використовувати найману працю а й вільно розпоряджатися готовою продукцією. Фактично це відновлювало приватну ініціативу та інститут приватного підприємництва. У той же час приватні підприємці й торговці залишалися неповноцінними учасниками правового поля більшовицької держави.

Створення сприятливих умов для дрібного виробництва привело до стрімкого зростання кількості кустарів. Починаючи з травня 1921 р., спостерігався процес збільшення кількості зайнятих у дрібному виробництві, що офіційно реєстрували свій промисел. Проте протягом усього періоду непу відбувався процес вироблення стратегії й тактики держави щодо кустарно-ремісничої промисловості – у радянській пресі точилася дискусія щодо визначення соціально-економічної сутності дрібних виробників – капіталістична промисловість чи просте товарне виробництво. Зокрема відомий дослідник, економіст та сучасник періоду непу Ю. Ларін визначав кустарно-ремісничу промисловість як одну із форм капіталістичної промисловості. У той же час кустарів-одинаків, які жили з власного промислу, самотужки виготовляючи та реалізовуючи свою продукцію, Ю. Ларін зарахував до простого товарного виробництва або приватного виробництва трудового типу [102, с. 111–113]. Одночасно з цим до капіталістичної форми організації дрібної промисловості дослідник зарахував усіх робітників «роздаткових контор» або домашньої промисловості, коли

кустар не був самостійним виробником, а лише елементом у господарстві капіталіста-приватника – організатора виробництва [102, с. 113]. В усіх випадках кустарі залишалися приватними виробниками. Проте на думку іншого економіста М. Воробйова, існувала велика проблема диференціації кустарів, які працюють на ринок чи на замовлення від кустарів, що здійснювали виробництво для задоволення лише власних потреб [25, с. 72].

І все ж, незважаючи на приватно-господарську сутність кустарів та ремісників, більшу частину некооперованого або неусуспільненого сектора кустарно-ремісничої промисловості в 1920-ті рр. не визначали як капіталістичний, убачаючи в дрібних виробниках простих товаровиробників [92, с. 160].

Отже, виходячи з умов непу більшовики були змушені прийняти рішення про стимулювання кустарного виробництва, за допомогою якого передбачалося розв'язати низку соціально-економічних проблем, покращити побутові й господарські умови життя населення, зменшити рівень безробіття. Зокрема проблема безробіття на початок 1920-х рр. стояла надзвичайно гостро. За статистичними матеріалами кількість безробітних у Харкові невпинно зростала. 1922 р. нарахувалося 7 937 безробітних, а в 1923 р. їхня кількість виросла більше ніж у 2,5 раза й становила 21 290 осіб. 1924 р. було зареєстровано вже 40 315 безробітних [189, арк. 356, 386]. Такі високі показники кількості безробітних можуть бути пояснені багатьма чинниками. По-перше, Харків до 1934 р. був столичним містом і промисловим центром, тому притягував до себе велику кількість охочих працювати не лише з України, а й з інших республік. По-друге, через вади у податковій радянській системі багато робітників набиралися поза біржею праці тощо. Проте від самого початку кустарям доводилося сплачувати багато різних обтяжливих податків та зборів.

У липні 1921 р. на українських землях уряд УСРР ухвалив уведення промислового податку [59, ст. 378]. Промисловий податок стягувався з особистих промислових занять, ненаціоналізованих промислових та

торговельних підприємств, що приносили своїм власникам дохід. Промисловий податок складався з двох частин – патентний та зрівняльний збори. Кожен кустар мав обирати патент на певний вид промислу. Сума оподаткування залежала від розряду, який визначався на основі таких економічних показників: кількості працівників, застосування у виробництві найманої праці, використання певних знарядь праці (зокрема механічний двигун), наявності майстерні, зокрема бралися до уваги розміри приміщення, існування спеціального устаткування тощо. Патентний збір мав 12 розрядів.

Так, кустарі-одинаки, які одноосібно займалися кустарним виробництвом, повинні були обирати патенти на особисті промислові заняття I розряду, розмір якого становив 2–4 крб на півріччя з надбавкою в прибуток місцевих коштів [249, с. 159]. Кустарі, що застосовували у виробництві механічний двигун або працювали у спеціально облаштованому приміщенні, також обирали патент I розряду (від 2 крб 25 коп – 5 крб) з надбавкою в прибуток місцевих коштів [249, с. 159]. І, окрім цього, повинні були сплачувати зрівняльний збір, який становив 3 % суми обігу підприємства.

Найвищі ставки оподаткування припадали на кустарів та ремісників, які застосовували у виробництві працю членів родини або найманих робітників (різниці не було). Вони повинні були обирати патент залежно від кількості осіб. За наявності механічного двигуна патент підвищувався на один розряд вище. За наявними правилами до категорії виробників з найбільшими ставками оподаткування потрапляли такі майстерні: ювелірні, з ремонту годинників, кравецькі, чинбарські, виробництво хімічної продукції тощо [249, с. 159].

Окрім того, в Україні розпочався голод 1921–1922 рр. який охопив південні регіони України і був жахливим результатом більшовицької політики воєнного комунізму та примусового вилучення зерна у селян. Кустарі та ремісники виплачували спеціальні збори та податки на користь тих, хто голодував.

Уже в грудні 1921 р. були відновлені місцеві податки та збори [219, ст. 696]. Отже, міські кустарі та ремісники зазнавали утисків від збільшення податків, що стримували розвиток дрібного виробництва. Виняток становили лише дрібні виробники, що входили до радянської системи кооперації та отримували певні пільги від держави. Тим самим влада жорстко підводила всіх дрібних виробників до необхідності інтеграції до радянської промкооперації.

Наприкінці 1921 р. більшовицька влада була вимушена відмовитися від ідеї прямого товарообміну. Голод в Україні, гострий дефіцит товарів, ігнорування законів ринку – утопічна ідея виявилася нежиттєдайною. Дозвіл і перехід до розгорнутої торгівлі дещо пожавив розвиток дрібного виробництва та приватної ініціативи. Почалася розбудова банківської всеукраїнської мережі. Всеукраїнська контора Державного банку розпочала свою роботу в листопаді 1921 р. [14, с. 109]. Згодом були відкриті Приватбанк та Українбанк. Окрім великих банків, працювали допоміжні фінансово-кредитні установи – товариства взаємного кредиту ті інші кредитні установи.

Банківська всеукраїнська мережа розгорнула роботу з кредитування населення та державних підприємств. Проте кустарі та ремісники були не в пріоритеті державних банків. На відміну від кооперативних товариств та державних установ, дрібні приватні виробники отримували кредит за залишковим принципом, а частіше за все їм просто відмовляли через ідеологічну упередженість. Усе це ставило приватного підприємця «поза державних фінансових потоків» [139, с. 63].

Фактично нова економічна політика в Україні розпочалася з початком 1922 р. Одночасно продовжувався процес нагромадження та формування податкових платежів з метою вилучення коштів. Адже за теорією більшовиків податки були не лише основним чинником перерозподілу національного прибутку. На податкову політику покладалися «завдання класового характеру», вона повинна була «рівно регулювати питання

капіталонакопичення і тим самим упроваджувати найважливіші соціально-політичні функції» [177, арк. 1]. Отже, дрібні виробники, що вели приватне виробництво, обкладалися з кожним роком додатковими зборами. Зокрема з 1922 р. була встановлена надбавка до промислового податку в місцеві бюджети, але вона не повинна була перевищувати 100 % від ставки зрівняльного збору. До того ж в країні продовжувався голод, тому до зрівняльного збору ще додалося вилучення 1 % у фонд Центрального комітету допомоги тим, хто потерпав від голоду [70, с. 9].

Також з 1922 р. розпочався процес денаціоналізації дрібних та середніх підприємств постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) «Про дрібну та середню промисловість» [62, ст. 123]. Колишні власники та приватні особи отримали від держави право подавати заяву на приватизацію з подальшою реєстрацією підприємства. Проте, незважаючи на директиви та розпорядження керівних радянських органів, на місцях процес денаціоналізації відбувався досить повільно. Місцеві органи влади, керуючись соціально-класовими теоріями, підходили упереджено до колишніх власників що бажали повернути підприємства. Загалом українські більшовики вирізнялися особливою категоричністю та вояовничістю щодо приватного сектору. На початку впровадження непу в Україні на конференціях Комуністичної партії (більшовиків) України вони неоднаразово закликали «паралізувати» розвиток приватновласницьких відносин [221, с. 100].

Відмови комісії ВРНГ, скарги підприємців, судові справи – усе це супроводжувало процес денаціоналізації в УСРР і зупиняло розвиток приватного промислового підприємництва. Основна суперечливість полягала в тому, що з одного боку, колишні власники отримали можливість повернення промислових об'єктів і держава – часткову приватизацію, а з іншого, – більшовики не визнавали самого інституту приватної власності, лише використовуючи ініціативу приватних осіб [101, с. 226]. Фактично процес денаціоналізації продовжувався до 1927 р.

1922 р. ВУЦВК на підставі постанови «Про додаткове оподаткування торговельних і промислових підприємств для надання допомоги голодним» від 21 квітня 1922 р. Всеросійського ЦВК та РНК поширив на території УСРР додаткове оподаткування з торговельних та промислових підприємств у розмірі 10 % патентного збору та 1 % з обігу [61, ст. 356].

1923 р. на території УСРР була поширенна постанова ЦВК та РНК РСФРР від 16 листопада 1923 р. про прибутково-майновий податок [63, ст. 10]. Цим податком обкладалися доходи фізичних осіб та приватних акціонерних товариств. Приватні підприємці повинні були сплачувати прибутково-майновий податок кожні півроку. На підставі декларації про прибутки визначався і підлягав оподаткуванню сукупний дохід. А ставки податку знаходилися в прямій залежності від розміру доходу. Розмір доходу встановлював ставки оподаткування. Ставки на оподаткування майна визначались окремо.

Також з 1923 р. новим випровдовуванням для дрібних приватних підприємців стала примусова державна позика [198, ст. 177]. Підприємці мусили обирати облігації 6 % виграшної позики під час сплати прибутково-майнового податку. І чим вищим був розряд, – тим більше облігацій повинен був придбати дрібний виробник.

1924 р. прибутково-майновий податок був реорганізований у державний прибутковий податок, що мав прогресивні ставки і чотири категорії платників. Державний прибутковий податок складався з двох частин – додаткової та основної. На відміну від основного податку, додатковий установлювався у тому випадку, коли сукупний дохід перевищував певний розмір. Декларація про отримані прибутки була основою для визначення прибуткового податку. Найвищі ставки оподаткування сплачували підприємці, які мали промислові або торговельні підприємства.

Окрім цього міські кустарі були вимушені сплачувати обтяжливі місцеві податки – квартирна платня, комунальні платежі тощо. А дрібні виробники не входили до системи радянської кооперації, дуже часто прирівнювались

місцевою владою до «нетрудових елементів», а отже, обкладалися вищими ставками. Органи місцевої влади мали право на свій розсуд визначати розмір оподаткування. Фініспектори по-різному тлумачили постанови уряду [102, с. 201]. Усе це призводило до плутанини й постійних скарг з боку кустарів.

Дозволивши розвиток кустарно-ремісничого сектора економіки, більшовики намагалися втягнути дрібних виробників до радянської системи кооперації. Відповідно, з кожним роком тиск на приватних виробників зростав, у той час коли кооперовані ремісники та кустарі мали пільги. Проте більшість міських кустарів не бажала долучатися до системи кооперації.

У весь час – від початку «воєнного комунізму» до перших років непу – кустарі самотужки і на свій страх займалися промисловим виробництвом. З часом з'явилося чимало товариств кустарів-одинаків, створених безпосередньо кустарями в багатьох українських містах, і в Харкові зокрема. Товариства кустарів-одинаків – умовна назва, вони переважно займалися захистом правових інтересів кустарів, просвітництвом тощо. Проте держава намагалася охопити всі сфери суспільного життя в країні. Більшовицьке керівництво постійно відстежувало можливу загрозу для «гегемонії пролетаріату» навіть з боку найбідніших верств – кустарів. 1923 р. більшовики звернули пильну увагу на об'єднання кустарів та ремісників негосподарчого характеру. Було видано низку постанов та циркулярних листів, присвячених цьому питанню. Так, 5 листопада 1923 р. вийшла постанова Головного коопретивного комітету при РНК УСРР, яка вже проголосувала курс на ліквідацію так званих «кустремів» – збірна назва всіх недержавних товариств кустарів-одинаків [113, арк. 190]. Завдання поступової ліквідації подібних товариств було покладено на НКВС.

У свою чергу НКВС видав циркулярний лист № 442 до всіх губернських відділів та Українкустарспілки, у якому терміново закликав вживати рішучих заходів з ліквідації вказаних кустарних об'єднань. Адже «кустреми», як зазначалося в постанові, «з державної точки зору ризикують виродитись у політично шкідливі організації», а також здатні відволікати частину

«здорових кадрів» від промкооперації, переймаючи на себе функції, що виконувала державна Всеукраїнська спідка кустарно-промислової кооперації (Українкустарспілка) [113, арк. 190]. Згідно з інструкціями – ліквідації підлягали всі товариства некооперативного характеру з подальшим вилученням майна і передачею до кооперативних об'єднань. Також визнавалося бажаним подальше залучення в промислові кооперативи членів ліквідованих товариств. Відповідно до циркулярного листа НКВС головна вада кустарів-одинаків полягала в тому, що «залишаючись цілком вільними, накопичуючи кожен зокрема свій власний приват капітал», кожен кустар «бачить своє краще майбутнє у своєму відокремленому господарстві, а не в колективі, з одного боку, з іншого боку, прагнучи до уникнення оподаткування як приватна особа» [113, арк. 183 зв]. Тому кустарі охоче поповнювали ряди недержавних товариств, тим самим руйнуючи господарчу роботу кооперації. Зокрема влада вбачала в некооперованих дрібних виробниках потенційних політичних опонентів – представників приватного капіталу. Через що й максимально докладала всіх зусиль, щоб ліквідувати приватну природу кустаря й залучити будь-яким шляхом до кооперації.

Але вже через рік, більшовики були вимушені тимчасово припинити ліквідацію наявних кустарних союзів. Українспілка, що була ініціатором ліквідації так званих «кустремів» і повинна була їх об'єднати, сама на початку 1924 р. була ліквідована. Тому восени 1924 р. було прийнято рішення замість ліквідації товариств посилювати в них авторитет партії, радянських органів та усувати «шкідливий політичний вплив» з боку окремих кустарів [113, арк. 208]. До того ж право вирішального голосу серед членів правління повинні були мати спеціально введені представники місцевих держорганів. Усі ці заходи змінювали саму природу кустарно-ремісничих товариств, які втрачали свої ключові ознаки. Місцева влада мала упереджене ставлення до кустарів, вбачаючи в них представників приватного капіталу.

Багато дрібних виробників зазнавали утисків на місцях – нерідко їх зараховували до «нетрудових елементів» і виключали з союзів або знаходили серед них ворожих антирадянських агентів. Зокрема з 1229 членів Харківського ощадно-позичкового товариства «Макфе» було виключено 226 осіб, і ще 176 підлягали «дообслідуванню» [112, арк. 190зв]. Частіше за все влада намагалася позбутися нелояльного управління, щоб зробити товариства підконтрольними. Так, голову союзу товариства «Макфе» І. Бергера було визнано «відомим сіоністом» який звинувачувався за зв'язки з «англо-американськими сіоністами», а сам союз слугував «трибуною, для... єврейських дрібно-буржуазних угруповань» [113, арк. 207].

Проте, починаючи з 1925 р., ситуація дещо змінилася на користь дрібних виробників. Така зміна політики більшовиків була обумовлена об'єктивними чинниками – населення країни зазнавало гострий товарний голод. Державна промисловість так і не змогла розгорнути діяльність щодо забезпечення населення товарами широкого вжитку. Більшовики були вимушенні послабити фіiscalний тиск.

З середини 1920-х рр. партійне керівництво більш активно почало заявляти про необхідність усебічного сприяння розвитку кустарно-ремісничої промисловості. I 12 травня 1925 р. вийшла постанова «Про податкові пільги для міських кустарів та ремісників» [220, ст. 195] та 25 травня 1925 р. «Про пільги сільським ремісникам і кустарям по оподаткуванню місцевими зборами». Обидві постанови внесли докорінні зміни в оподаткуванні державними та місцевими зборами кустарів та ремісників. Суттєво були зменшені ставки зрівняльного збору. Зокрема від податку звільнялися кустарі, які у виробництві використовували не більше трьох найманих робітників. Цікаво, що члені родини кустаря більше не бралися до уваги – вони не прирівнювалися до найманих робітників, так як і учні до двох осіб (до 18 років) [28, с. 8]. Зокрема сума збору визначалася з розрахунку 3 % від суми обігового капіталу кустаря [158, с. 143]. У свою чергу ця обставина дозволяла окремим спритним кустарям-підприємцям

оминати сплату зрівняльного збору, застосовуючи найманих робітників під виглядом членів родини. Ремісники і кустарі що використовували працю від 1–3 найманих робітників звільнялися⁴ від зрівняльного збору і сплачували патентний збір за І розрядом промислових підприємств у подвійному розмірі [28, с. 8].

Також дрібні виробники міста отримали низку пільг щодо оподаткування місцевими зборами. З 1925 р. приміщення, у яких мешкали кустарі або використовували для виробництва, не підлягали оподаткуванню з будівель. Відповідно до нового Положення Окружного виконавчого комітету (Окрвиконкому) 1926 р. кустарі отримали на торговельні приміщення значні пільги. Наприклад, оплата частини приміщення, що фактично використовується під житло, тощо [142, арк. 7]. За умови сплати комунальних послуг кустарі прирівнювалися до робітників та службовців, а діти кустарів повинні були отримувати безкоштовні квитки на проїзд у трамваї тощо. Було скасовано примусову вибірку облігацій, знижувалася квартирна платня. А дрібні виробники, що виготовляли дефіцитні товари, позбавлялися необхідності сплачувати різні податкові надбавки в місцевий бюджет [2, с. 125]. Також кустарі звільнялися від необхідності сплачувати разовий збір з рухомої торгівлі тощо [249, с. 162].

Окрім того, кустарі звільнялися від обрання патенту на право торгівлі, за умови відсутності спеціально обладнаного торговельного закладу [28, с. 7]. Проте, порівняно з сільськими кустарями, міські отримали дещо менші пільги. Так у питанні прибуткового обкладення міські кустарі прирівнювалися до групи «Б». Отже, на противагу сільському, міський кустар не був звільнений від податку, але його розмір був значно меншим [28, с. 8]. 1925 р. Постановою РНК від 21 січня 1925 р. була припинена практика примусового розміщення займу [177, арк. 28].

Проте, незважаючи на проголошення більшовиками підтримки кустарної промисловості, у роки непу постійно точилася гостра полеміка про її подальші шляхи розвитку. Одна частина радянських економістів та

партійних діячів вбачала у майбутньому перспективи для розвитку дрібного виробництва, наголошуючи на відсутності суперечностей між інтересами великої державної промисловості та кустарним виробництвом, через те що навіть у дореволюційний час, за нормальних фінансових та технічних умов, велика промисловість не могла забезпечити населення товарами широкого вжитку [72, с. 2]. Також, аргументуючи необхідність підтримки кустарної промисловості, сучасники зверталися до досвіду держав з високорозвиненою промисловістю, таких як Франція, Німеччина, Австрія та Велика Британія, де в багатьох галузях дрібна промисловість продовжувала зберігати важливі позиції [72, с. 16].

Зокрема дослідник дрібної промисловості Д. Шапіро визнавав наявні проблеми в кустарно-ремісничій промисловості, наголошував на необхідності підтримки дрібного виробництва в країні та зазначав: «Ми повинні всіляко допомагати кустарній промисловості, усуваючи те, що перешкоджає створенню економічних умов для її розвитку. Організовуючи постачання кустарів та збут кустарних виробів, захищаючи від хижаків приватного капіталу, який проявляє тенденцію використовувати кустарів для організації домашньої промисловості. На місцях дуже мало приділяли уваги кустарній промисловості, навіть ставилися зневажливо» [248, с. 11]. Okрім того кустарну промисловість розглядали з точки зору «економічної змічки» між селом та містом у питанні обміну промислових продуктів на сільськогосподарські [3, с. 20]. А відповідно дрібна промисловість була однією із міцних ланок цієї єдності. Економісти 1920-х рр. визнавали те, що дрібна промисловість на поточному етапі ще могла й повинна була відігравати значну роль у народному господарстві через постачання населенню товарів, інтенсивне використання місцевої сировини та загальне промислове пожвавлення в країні [31, с. 33].

Окремі радянські економісти апелювали до досвіду Першої світової війни та подій революції, коли держава по-максимуму використовувала кустарів для військових потреб [205, с. 3]. А тому створення міцних

кустарних баз для обслуговування потреб Червоної армії могло стати важливим завданням, і в потрібний момент кустарна промисловість могла б швидко та планомірно розгорнутися з метою широкої оборони країни.

Розглядаючи питання подальшого розвитку кустарної промисловості, відомий більшовицький лідер Ф. Дзержинський зазначав: «Кустарі – це бідняки, ті бідняки, які були в повній кабалі в різних скупників. У свій час, і які заробляли менше й гірше, ніж чистокровні пролетарі на фабриках і заводах. Між тим за своїм соціальним походженням кустарі – це майбутні пролетарі» [23, с. 32]. Отже, політичний діяч пропонував розглядати кустарів не як ворожих елементів для радянської держави, а майбутніх пролетарів через подальшу їх трансформацію. Тому кустарна промисловість, на думку «залізного Фелікса», мала надзвичайно важливе значення в загальній економіці СРСР а також повинна була сприяти насиченню внутрішнього ринку й виготовленню необхідних напівфабрикатів для великої промисловості, використовуючи надлишок робочої сили [23, с. 32].

Залишалося відкритим питання про соціально-класову сутність кустаря – капіталіст чи трудовий елемент? Здебільшого дослідники 1920-х рр. схилялася до того, що більша частина неусуспільненого сектора хоча і була побудована на приватному господарюванні, не була капіталістичною [92, с. 160]. На підтвердження думки про переважно трудовий характер дослідники наводили загальні дані про соціальний та кількісний склад кустарів та їх співвідношення з промисловими товариствами. У середньому на одне підприємство припадало 1.3 робітника, на групу кустарів-одинаків і кількість підприємств не більше ніж два – 94,4 % усіх закладів і 83,2 усіх робітників [170, с. 110]. Отже, більшість кустарів вела переважно одноосібне господарювання.

Частина радянських дослідників та публіцистів була прихильниками форсованого насадження «крупнокапіталістичних форм виробництва» [72, с. 2]. Вони наголошували на відсталості форм дрібного виробництва, адже кустарні виробники здебільшого використовували примітивну техніку, часто

обходилися без неї, виробляючи свою продукцію ручним способом [185, с. 7]. Становлячи 83,9 % за кількістю зайнятих осіб, сектор дрібного виробництва давав усього лише 52 % валової продукції [185, с. 12]. Зустрічалися твердження про те, що кустар взагалі псує сировину [35, с. 198]. Усе це давало їм підстави стверджувати про низьку продуктивність праці, відсталість та необхідність подальшого переходу на більш високий технічний щабель.

Але для трансформації та інтеграції дрібного виробництва у велику державну промисловість потрібен був певний час та значні капіталовкладення. У той час, коли окремі виробничі галузі майже повністю контролювалися кустарями. Тому відомий економіст Д. Шапіро спростовував утопічну думку про можливості держпромисловості замінити виробництво в таких традиційних галузях дрібної промисловості, як шкіряно-взуттєва, кравецька тощо [245, с. 7].

Створення державою сприятливих економічних умов середини 1920-х рр. позитивно позначилося на розвитку кустарно-ремісничої галузі міста. Серед причин економічного піднесення було те, що Харків був великим промисловим центром республіки. Цьому сприяло й близьке розташування до Донбасу – джерел сировини та палива. Також місто знаходилося в центрі перетину найбільших залізничних магістралей. Харків зосереджував найпотужніші підприємства обробної промисловості, для виготовлення засобів виробництва і предметів споживання. Але майбутнє кустарної промисловості, на думку більшовиків, могло бути лише через кооперацію. Тому з перших років непу більшовики постійно тиснули на кустарів, стимулюючи їх вступ до кооперації. Так, 1925 р. О. Риков, голова РНК, виступив на III Зборах уповноважених Загальноросійської промислової кооперації (Всекопромсоюз) з промовою, у якій проголосив основні принципи кооперування, що лягли в основу більшовицького курсу щодо кустарної кооперації. Перед кустарною промисловістю ставилися такі основні завдання в умовах непу: викорінити товарний голод та сприяти

поглинанню надлишкової робочої сили [197, с. 4]. Також О. Риков визнавав, що до середини 1920-х рр. кустарно-промислова кооперація так і не отримала належної підтримки, що не сприяло її популярності серед дрібних виробників. Зокрема з можливою загрозою тимчасового відродження буржуазії, на думку О. Рикова, потрібно було боротися не адміністративними методами, а шляхом господарчої конкуренції [197, с. 4].

Хоча більшовики й наголошували на необхідності підтримки та розвитку кустарної промисловості, у дійсності розбудова та розвиток дрібного виробництва відбувався переважно силами самих кустарів. Протягом 1920-х рр., а особливо у першій половині, кустарна промисловість розвивалася самотужки. Головна увага державного керівництва була зосереджена на відбудові та розвитку великої державної промисловості, у той час коли дрібне виробництво розвивалося без належної ваги. Відомий радянський дослідник 1920-х рр. С. Зарудний писав: «треба відверто сказати, що ми майже не зрушили з місця. І тепер ставлення держпромисловості до кустаря перейнято ворожістю й почуттям конкурента. Кустаря ігнорують, на нього не зважають» [93, с. 30].

Ігнорування інтересів та вороже ставлення до дрібних виробників з боку більшовиків може пояснюватися ідеологічними догмами, які домінували майже у всіх сферах життя радянської країни [116, с. 205]. Дрібним виробникам не довіряли, вони були загрозою відтворення буржуазних відносин та капіталістичного ладу. Адже кожен кустар був зацікавлений в отриманні прибутку від своєї праці, відповідно, він був уособленням приватно-капіталістичних відносин.

Протягом усього періоду непу більшовики знаходилися в постійному пошуку організаційних форм регулювання та контролю дрібної промисловості, через що не було сталої організації з промислово-економічного управління кустарним сектором. Керівництво кустарною галуззю покладалося на Губкустпром. Виконавчим органом у промисловій, заготівельній та організацій галузях була Кустарна секція Губернського

союзу. Також при Відділі народного господарства існував Кустарний відділ. Серед основних завдань Кустарного відділу були організація праці кустарів та виконання виробничої програми – облік, заготівля сировини та напівфабрикатів для постачання кустарів, організація підсобних підприємств, навчально-показових майстерень тощо [188, арк. 356.].

Намагаючись установити контроль над кустарною стихією, при Харківському окружному відділі місцевої промисловості (ХОВМП) у квітні 1926 р. було організовано Комітет допомоги кустарній промисловості й кустарній кооперації [148, арк. 56]. Згодом він був реорганізований у Комітет сприяння кустарній промисловості та кустарній кооперації при Харківському округовому виконавчому комітеті. До складу комітету входили представники різних державних установ: ОВК'у, Харківська кустар-спілка (ХКС), ХОВМП, Окрекомітет незалежних селян, Окрплан, Міськради тощо. Комітет повинен був виявляти потреби кустарної промисловості та кустарної кооперації міста, а також сприяти її розвитку та втілювати на місцях заходи державних органів у питанні регулювання галузі [189, арк. 1]. На комітет покладалися такі завдання: вивчення стану; виявлення потреб промислової кооперації з боку фінансування, постачання сировиною та напівфабрикатами, збуту; вироблення форм фінансування; узгодження інтересів з великою держпромисловістю; подальше кооперування; поліпшення форм та методів кооперування, побуту та культурного рівня тощо [189, арк. 2]. Отже, комітет став важливим інструментом регулювання приватнопідприємницької діяльності дрібних виробників міста. Головним завданням комітету було поступове встановлення обліку кустарного виробництва Харкова, посилення залучення дрібних виробників до системи кооперації та подальша інтеграція дрібного виробництва до радянської системи господарювання.

Проте увесь час головним злом у відносинах між державою та кустарною промисловістю залишалася множинність органів, що контролювали кустарні промисли [159, с. 20]. Чим більшим був інтерес до кустарної промисловості, тим активніше різні відомства бралися за

регулювання кустарної промисловості та її сприяння, тим більше позначалися результати неузгодженої та розпорошеної роботи.

Також радянська влада періодично проводила обстеження кустарно-ремісничої промисловості. З цією метою створювались робітничо-селянські інспекції УСРР. Так, після обслідування 1925 р. Колегія народного комісаріату робітничо-селянської інспекції УСРР затвердила низку постанов, спрямованих на поглиблення кооперування, а саме заходи з посилення організаційного впливу державних органів на кустарну промисловість. Перед державними та господарчими органами ставилися завдання покращення обліку кустарної промисловості з подальшим об'єднанням з державною промисловістю [122, с. 63]. Для прискорення процесу кооперування передбачалося розширити кредитування виробничих товариств. Проте дуже часто під час обстеження кустарної промисловості робітничо-селянська інспекція підходила упереджено, звертаючи увагу більше на соціально-класовий склад учасників, ніж на господарську роботу та економічну ефективність товариства.

Протягом 1920-х рр. радянська система оподаткування не визначалася досконалістю. Радянські нормативні акти часто суперечили один одному і ускладнювали оподаткування дрібних виробників. Поширило практикою на місцях було оподаткування кустарів «на око». Зокрема 1925 р. розгорнулася дискусія між НКВС та Народним комісаріатом фінансів (Наркомфін) з приводу оподаткування кустарів-ковалів. З одного боку, ковалі повинні були обкладатися промподатком, оскільки використовували у виробництві найману працю через особливість виробництва. Відповідно, ковалі не мали права вступати до товариств кустарів-одинаків згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР від 20 липня 1925 р. І у той же час постановою від 12 травня 1925 р. ковалі могли бути прирівняні до кустаря-одинака через характер виробництва, через необхідність участі найманих робітників окрім хазяїна [113, арк. 296]. Усе це породжувало неузгодженість та плутанину у питанні оподаткування дрібних виробників.

Ще цікавий випадок того ж року стався з групою харківських м'ясорубів. Податкове управління Наркомфіну розділило м'ясорубів на дві групи: ремісників – осіб, що займаються забоєм скота, і торговців, які закупали свійських тварин або м'ясо та рубили для продажу. Перша група не обкладалася промисловим податком, у той час коли торговці обкладалися. Це викликало обурення останніх і було підставою для звернення до Наркомфіну. Вони нарікали на свій важкий матеріальний стан та складні умови й відзначали, що навіть «за царського режиму вважалися ремісниками, а не торговцями» [113, арк. 273].

Окреслені випадки ілюструють недосконалість радянської системи оподаткування, соціально-класову упередженість і бажання влади отримати максимальні надходження від платників податків.

Апогеєм «обдарування» кустарів державними пільгами став 1925 р., після чого розпочалося зменшення виробників. Обмеження стосувалися головним чином тих підприємств, де була можлива концентрація приватного капіталу, а згодом – усіх приватних виробників, що не бажали долучатися до радянської системи кооперації.

У весь час влада вела наступ на приватника. Про це свідчить кількість вибраних патентів на приватні промислові підприємства в УСРР. Навіть за часів сприятливого оподаткування продовжувався процес згортання приватного виробництва. Зокрема в першій половині 1924–1925 рр. було притягнуто до оподаткування 80 157 осіб, у другій половині 1924–1925 рр. – 53 161 осіб, а 1925–1926 рр. – усього лише 10 771 осіб (або 13,3 % порівняно з 1924–1925 рр.) [177, арк. 28].

І вже 3 серпня 1926 р. спеціальною постановою ЦВК та РНК СРСР було обмежено пільгове законодавство 1925 р. [177, арк. 36]. Зокрема значною мірою це стосувалось міських кустарів. Якщо раніше кустарі, що не застосовували у виробництві найману працю і здавали свою продукцію в артіль, звільнялися від сплати промислового податку, то з серпня 1926 р. повинні були вибирати патент I розряду на промислове заняття зі знижкою

50 %. Кустарі-одинаки та ремісники, що працювали одноосібно без спеціально обладнаних приміщень і раніше звільнялися від податку, тепер повинні були обирати патент І розряду. Найбільший тягар припадав на дрібних промисловців, які застосовували у виробництві найману працю. Так, якщо у виробництві було від одного до трьох найманих виробників (без механічного двигуна), потрібно було вже обирати патент на промислове підприємство І розряду. Зокрема за наявності одного робітника – подвійний розмір, двох робітників – потрійний, трьох – чотирикратний. За наявності механічного двигуна ставки ще більше подвоювалися. Також було переглянуто ставки промподатку в бік їх збільшення. Навіть щодо промислової кооперації вжили заходів – вводилися певні обмеження для великих підприємств. У свою чергу це сприяло подрібненню промислових товариств.

Отже, головний тягар оподаткування припадав на кустарів та ремісників, що працювали без використання найманої праці, – мусили обирати промисловий патент на особисті промислові заняття, а також тих, хто використовував найману працю. Зростання тиску оподаткування позначалося на збільшенні притягнення кустарів до вибірки патентів. Так, протягом 1926–1927 рр. в Україні (дані без п'яти округів) було обрано патентів на особисті заняття кустарями та ремісниками – 53 546 осіб (вартість патенту – від 5–18 крб), на 1 січня 1928 – 42 129 осіб [177, арк. 40].

1928–1929 рр. було притягнуто до обкладення патентним збором 3 751 підприємців. З них патент І розряду обрали 1 027, другого – 1 020, третього – 672, четвертого – 447, п'ятого – 294 особи. Одночасно сума обігу становила 95 421 тис. крб. Щодо кооперації цифри були меншими – 1 131 патентів з сумою обігу виробництва 48 869 тис. крб [177, арк. 40]. Отже, обіг некооперованих кустарів продовжував перевищували обіг кооперації, незважаючи на державну підтримку останніх.

Також становив проблему прибутковий податок. 1926–1927 рр. було притягнуто 133 902 кустарів та ремісників [177, арк. 49]. Зокрема більшість з них були кустарями-одинаками і не використовували найману працю.

1927–1928 рр. кількість обраних патентів на приватні нижчецензові промислові підприємства в УСРР знову зросла – 14 135 осіб, що становило 86 % від загального числа підприємців. Ці дані свідчать про зростання фіскального тиску. Порівняно з 1925 –1926 рр. (10 8771 особа) число зросло на 34 %. До того ж ставки патенту були високими для дрібних виробників: для I розряду – 6–12 крб, другого – 12–46 крб, третього – 26–88 крб, четвертого – 88–192 крб [177, арк. 40].

Ще однім лихом для кустарів став уведений постановою РНК та ЦВК СРСР від 18 травня 1927 р. податок на надприбуток [177, арк. 53]. Він поширювався на приватних підприємців, що отримували прибуток, працюючи в певних галузях (спеціальний перелік установлювався НКФ та ВРНГ). Ним оподатковувалися приватні підприємці, які отримали в попередньому році дохід за прибутковим податком не менше ніж 2 000–3 200 крб (залежно від місцевості), і цей прибуток перевищував нормальній (згідно з переліком НКФ та ВРНГ). Як правило, до притягнення цим податком потрапляли галузі з переробки шкіри, вовни, а також олійний, борошномельний промисли тощо.

Відповідно до постанови ЦВК та РНК СРСР від 8 грудня 1926 р. навіть розмір квартирної плати залежав від прибутків кустаря та використання у виробництві найманої робітничої сили. Так, Харківська міська рада постановою від 15 березня 1927 р. визначила, що ставка відрахувань за квартплату залежить від рівня прибутків. Відповідно, якщо прибутки до 66 крб – 1,50 крб зі місяць, від 66 до 80 крб – 1,80 крб і т.д. Найвищою ставкою оподаткування – 5 крб за метр за умови прибутків від 200 крб [177, арк. 58].

У квітні 1926 р. на Пленумі Центрального комітету ВКП(б) більшовики урочисто проголосили курс на ліквідацію приватного сектора й поступове

«витіснення капіталістичних елементів» [79, с. 319]. Отже, держава розпочинає підготовку до рішучої боротьби з приватником в усіх галузях народного господарства. Політика витіснення призводила до збільшення оподаткування приватних виробників та обмежень або повного припинення постачання сировиною та кредитом. Суттєво зростала орендна плата за приміщення, а також посилювався тиск держави в питанні ціноутворення. До цього ще варто додати суверій контроль з боку профспілок та інших державних органів. Усе це разом із різноманітними штучними перепонами владних структур змушувало дрібних приватних виробників згортати виготовлення товару або переходити до тіньової форми підприємництва. Набувають поширення різні форми псевдокооперації та роздавальні контори.

Приватника у дрібному виробництві почали розглядати як небезпечного конкурента на ринку сільськогосподарської сировини. Особливо в таких галузях, як олійна, борошномельна та шкіряна. Тому в другій половині 1920-х рр. дрібні підприємства кустарного типу, що були пов'язані з переробкою сировини у вищезазначених галузях зазнавали серйозних проблем та нестачі сировини. Зрештою це призводило до скорочення виробництва або повного закриття виробничих осередків [194, с. 638–639].

1928 р. більшовицьке керівництво все ще визнавало велике значення кустарної промисловості в господарстві СРСР. Одночасно говорили про те, що на місцях більшість постанов РНК та директиви уряду недостатньо впроваджувалися в життя, а кооперація все ще не зовсім укріпилася, у той час коли приватний капітал продовжував відігравати значну роль [44, арк. 67].

Тому постановою РНК СРСР «Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію» від 21 травня 1928 р. було визнано за необхідне загальне посилення розвитку кустарно-ремісничої кооперації, а також поглиблення процесу поступового залучення кустарів-одинаків до спільних майстерень [44, арк. 69]. А для послаблення впливу та витіснення приватного капіталу передбачалося, по-перше, посилити кооперування в тих галузях, де

були особливо міцні позиції приватника. По-друге, установлювалася карна відповідальність для осіб, що організовували приватно-капіталістичні підприємства під виглядом коопретивних організацій, а також тих, хто сприяв їм у справі створення псевдокоопертивів або був їх фіктивними членами тощо [44, арк. 71]. Зокрема постановою всі державні органи зобов'язували припинити заготівлю продукції некооперованих кустарів через приватних посередників з подальшим розширенням практики централізованого постачання дрібних виробників на основі генеральних договорів. З кожним роком ставало все складніше реєструвати нові приватні підприємства, контроль держави посилювався [156, с. 198].

Лише з 1928 р. кустарі були прирівняні до робітників у питанні сплати комунальних платежів. Так, постановою РНК УССР від 18 серпня 1928 р. «Про кустарну промисловість і промислову кооперацію» членів промислових товариств, що працювали в спільних чи загальних майстернях, або входили до системи кооперації, прирівнювали в питанні сплати комунальних платежів до найманих робітників [44, арк. 138]. До видання цієї постанови кустарів нерідко зараховували до «нетрудових елементів», які повинні були сплачувати значні суми державі.

Але, незважаючи на постанови уряду, кустарі у правовому відношенні залишались однією з найменш захищених верств. Вони часто отримували відмову в реєстрації на біржі праці. Існуvalа проблема зарахування стажу за роботу в артілі тощо. І лише в червні 1928 р. вийшла постанова № 361 Народного комісаріату праці, що офіційно дозволила реєстрацію кустарів на біржі праці [44, арк. 138]. А за новою Конституцією УССР 1929 р. багато приватних виробників були позбавлені виборчих прав. Підставою для цього було використання найманої праці, якщо отримували нетрудові прибутки з підприємства, тощо [156, с. 196]. Отже, починаючи з кінця 1920-х рр. під сильним тиском держави почався процес ліквідації дрібнатоварного підприємництва, що призведе на початку 1930-х рр. до практичної ліквідації власне приватногосподарського укладу, самих умов для прояву приватної

ініціативи. У подальшому це стане причиною консервації низького життєвого рівня [251, с. 97–98].

Таким чином, радянська влада приділяла значну увагу до кустарно-ремісничого сектора в роки непу. З одного боку, більшовики декларували курс на підтримку та розвиток дрібного виробництва. А з іншого – вели постійну боротьбу з дрібним приватним виробництвом. Відомий дослідник приватного підприємництва О. Сушко зазначав, що ставлення більшовиків до приватного підприємництва мало ситуативно-прагматичний та еволюційно-господарський характер [221, с. 102]. Адже більшовики не визнавали сам інститут приватного капіталу, й у той же час упровадження непу стало визнанням економічної доцільноті приватного капіталу.

Більшовики не довіряли кустарю-одинаку через його приватновласницьку «дрібнобуржуазну» природу й бачили загрозу для радянського ладу та «диктатури пролетаріату». Тому, дозволивши розвиток кустарно-ремісничої промисловості, влада чинила тиск на дрібних виробників, намагаючись ліквідувати приватну природу кустаря й залучити його до радянської системи кооперації. У той час коли кооперація отримувала значні пільги, приватні промислові виробники зазнавали значного податкового навантаження.

Перша половина 1920-х рр. характеризувалася яскраво вираженою фіскальною політикою щодо дрібних виробників. Була відчайдушною спроба більшовиків установити контроль над стихією кустарно-ремісничого виробництва країни. З 1925 р. був короткос часовий період лібералізації та надання пільг кустарям та ремісникам. А з 1926 р. – новий наступ держави з метою інкорпорації всіх дрібних виробників до системи кооперації.

2.2 Втягування дрібних виробників кустарно-економічного сектора до системи планування господарчого розвитку через виробничу кооперацію

Дозволивши розвиток кустарно-ремісничої промисловості, радянська влада схиляла дрібних виробників до кооперативної форми виробництва. Лише так більшовики могли тримати кустарів під певним контролем. Так, 1923 р. вийшла стаття Леніна «Про кооперацію», у якій керманич радянської держави закликав до поглиблення процесу кооперації, а дрібні виробники розглядалися не як конкуренти, а союзники з державним сектором у боротьбі з приватником за домінування [106, с. 370–371].

Рада народних комісарів наголошувала на необхідності «твердо йти шляхом кооперування дрібних виробників» [194, с. 246]. Під гаслами «визволення» дрібних виробників від «експлуатації приватного капіталу» проводилася робота щодо втягнення кустарів у кооперативи [245, с. 56]. Перед кооперативними організаціями ставилося завдання не лише збільшити обсяг промислової продукції, а й максимально підпорядкувати дрібне виробництво до регульованого господарства, залучити якомога більше безробітних, поступово реорганізувавши кустарну промисловість «у такі види й форми господарчої роботи, щоб остання залишалася життєздатною в загальній системі народного господарства» [191, арк. 13].

Одночасно з цим радянські економісти 1920-х рр. вбачали в кооперації, в умовах нестачі коштів на індустріалізацію країни «новий соціалістичний канал для індустріалізації країни», а в кустарному виробництві – доповнення держпромисловості [245, с. 56]. Також передбачалося, що радянські господарчі органи будуть використовувати виробничі потужності кустарної кооперації в питанні заготівлі сировини та напівфабрикатів, а також розвитку виробництва [80, с. 154]. Тому найбільш сприятливими умовами для розвитку були для тих галузей кустарного виробництва, які обслуговували державну промисловість.

Проте представники місцевої влади все одно дуже часто ставилася до дрібних виробників з обережністю та упередженістю, незважаючи на офіційну політику підтримки кустаря. Але навіть за несприятливих умов дрібні виробники продовжували свою господарську діяльність. І радянські

економісти визнавали більшу мобільність і маневрованість приватних виробників. Зокрема відомий дослідник А. Гінзбург застерігав про «велику здатність до перегрупування дрібного господарства залежно від змін економічних та загальнотехнічних умов» [31, с. 33].

Для контролю кустарно-ремісничої промисловості більшовики застосовували економічні методи управління, представлені податковою та кредитовою політикою. Важливим інструментом позаекономічного впливу були адміністративні або директивні методи управління, що реалізувалися шляхом видання низки наказів та розпоряджень до неухильного виконання дрібними товаропродуцентами та системою штрафів, а в окремих випадках – конфіскація майна й арешти тощо.

Якщо законодавча політика в перші роки непу була спрямована на встановлення обліку та державного контролю над стихією дрібного виробництва – то податкова політика для більшовиків була важливим інструментом управління дрібним сектором виробництва.

І все ж кустарно-реміснича промисловість була економічним укладом приватного виробництва – справою кустаря-одинака або з сімейно-цеховою організацією. Тому ідея кооперувати соціально замкнених, територіально розорошених кустарів з їхньою традиційною господарською окремішністю була справою не простою. А з часом – суперечливим, стихійним пошуком більшовицької влади певних організаційних форм [155, с. 66].

Умовно в питанні оподаткування дрібних виробників можна виділити три етапи: 1) з 1921 р. до весни 1925 р.; 2) з весни 1925 р. до 1926 р.; 3) з 1926 р. до 1928 р.

Перший період – з 1921 р. до весни 1925 р. – становлення радянської податкової системи та спроба встановлення обліку та контролю над кустарним виробництвом. Другий етап – з весни 1925 р. до 1926 р. – надання податкових пільг дрібним виробникам. Третій – з 1926 р. до 1928 р. – посилення податкового тиску на некооперованих кустарів з подальшою

інтеграцією дрібних виробників до системи радянського державного виробництва.

Перший етап визначався відчайдушним бажанням більшовиків установити контроль над сектором дрібного виробництва та поступовим зростанням податкового тиску. Серед основних податків, що повинні були сплачувати харківські кустарі, варто виокремити промисловий податок, який поділявся на патентний та зрівняльний збори. Їм обкладалися виробники, що використовували у виробництві найману працю та механічні двигуни. Промисловий податок стримував промислове виробництво, адже навіть члени родини вважалися найманими робітниками. У середньому розмір промислового податку на півроку становив 30–45 крб [161, с. 63]. Така сума часто лягала на плечі дрібного виробника важким тягарем. Так, 1923 р. промисловий податок становив 24 % від загального обсягу вартості продукції підприємства [132, с. 197].

Збут готової продукції також не був для кустарів простим питанням. Можливість торговельних операцій з виготовленою продукцією мали не всі дрібні виробники. Звільнюлися від промислового податку лише кустарі, які безпосередньо здійснювали торговельні операції з промислового приміщення. Але якщо приміщення мало ознаки торговельного (мало спеціальне устаткування у вигляді шаф, прилавків тощо), то дрібні виробники вже були зобов'язані вибирати окремий патент III розряду на торговельне підприємство. Торгівля «з рук» на ринку була можлива лише за наявності патенту на торговельне підприємство I розряду (3–8 крб з надбавкою у місцеві кошти) [249, с. 159].

Окрім патентного дозволу, зрівняльного збору та промислового податку, кустарям доводилося сплачувати багато різних обтяжливих місцевих податків та зборів (у фонд тим, хто потерпав від голоду тощо). Зокрема таких, як квартирна платня, комунальні витрати, плата за навчання дітей, разові або постійні внески на розвиток учнівства, ринкові збори, охорону

тощо. З 1923 р для кустарів та ремісників була введена обов'язкова державна позика.

У найбільш вигідному становищі були міські кустарі, які входили до республіканських або союзних центрів виробничої кооперації. Вони звільнялися під оподаткування за умови обігу товариства до 20 тис. крб на рік [249, с. 159].

Протягом перших років непу простежувалася тенденція до поступового збільшення суми податку. Переважна більшість кустарів вибирала патент І розряду – кількість задіяних працівників не перевищувала чотири робітника. Так, якщо 1922 р. податок складав 8 крб, у січні 1923 р. він зріс у вісім разів і становив 70 крб, а в березні того ж року знову збільшився майже удвічі – 120 крб на рік [132, с. 209]. Це свідчить про те, що сума податку постійно збільшувалася й була під силу не кожному виробникові. Таке стрімке збільшення дає підстави говорити про те, що зрештою сума податкових зборів з дрібних виробників була прямо пропорційною їхнім прибуткам [131, с. 121].

У питанні оподаткування дрібних виробників чітко простежувався класовий підхід влади [116, с. 202]. Найбільший тягар податкового тиску припадав на кустарів, які застосовували у виробництві найману працю. Вони були загрозою для більшовиків, адже організатори виробництва експлуатували найману працю. Отже, їм доводилося сплачувати різні обтяжливі збори й найбільші ставки оподаткування. Зокрема для кустарів, що використовували у виробництві найману працю від одного до трьох робітників, ставки оподаткування були удвічі вищими порівняно з кустарями-одинаками [131, с. 121]. Результатом такої фіскальної політики влади стало збільшення тіньового підприємництва, а також зростання приватного капіталу в сфері дрібного виробництва. Кустарі й ремісники намагалися не реєструвати свій промисел, щоб не сплачувати обтяжливі податки.

Отже, для оподаткування кустарів влада застосовувала диференційний підхід. У той час коли пільгове законодавство першої половини 1920-х рр. було спрямовано на підтримку кооперативного сектора виробництва, кустарі-одноосібники зазнавали податкового тиску та обмежень у своїй виробничій діяльності. Підсумовуючи, можна стверджувати, що в першій половині 1920-х рр. кустарі потерпали від податкового тягаря, який стримував розвиток дрібної промисловості.

Другий етап був найбільш сприятливим періодом у розвитку кустарного сектора промислового виробництва. Травневі постанови 1925 р. «Про податкові пільги для міських кустарів та ремісників» [220, ст. 195] та «Про пільги сільським ремісникам і кустарям по оподаткуванню місцевими зборами» зменшили податковий тиск і сприяли суттєвому зменшенню податків або навіть вели до цілковитого звільнення кустарів від них.

Усі дрібні виробники, які були членами кооперативних організацій, звільнялися від оподаткування за умови відсутності найманих виробників. Але у цьому випадку вже не бралися до уваги оберти підприємства, механічні двигуни та ін., що було надзвичайно сприятливою обставиною для виробництва. Також кооперовані кустарі отримали право торгівлі своєю продукцією без примусової вибірки патентів, але без облаштування спеціальних торговельних закладів [249, с. 162]. Одночасно обов'язковою умовою для отримання пільг була безпосередня участь у процесі виробництва всіх членів кооперативу чи артілі. В іншому випадку – пільги на товариства не поширювалися.

До 1925 р. лише кооперовані кустарі в артілях мали низку переваг. Після травневих постанов 1925 р. кустар-одинак фактично отримав ті ж пільги, що й член артілі. У свою чергу це викликало занепокоєння з боку радянських органів, бо скоротилося число охочих реєструватися в кооперованих артілях. Усі пільги, що отримали кустарі-одинаки, були поширені на кооперовані артілі та їх членів.

9 вересня 1925 р. вийшла Постанова Ради праці та оборони «Про заходи щодо сприяння розвитку кустарної промисловості» № 179. Згідно з постановою передбачалося налагодити планове постачання кустарів сировиною, напівфабрикатами та обладнанням – включати заявку кустарів у державні плани; виявити дійсну потребу в матеріалах по різних галузях кустарної кооперації (особливо для текстильної, шкіряної та металообробки) [173, с. 21]. Проте в постачанні сировиною та іншими матеріалами перевага надавалася кустарям, організованим в кооперативи, у плановому порядку через систему промкооперації, на основі генеральних договорів з держпромисловістю на постачання їм кустарних виробів [173, с. 21]. Що ж до неорганізованих кустарів – вони могли розраховувати на постачання лише після інтеграції до системи кооперації. Тим самим більшовики підштовхували дрібних виробників до кооперування. Також передбачалося в процесі складання республіканських бюджетів на 1925–1926 рр. залучати відповідні кошти, необхідні для довготермінового кредитування промислової кооперації і для розвитку оренди промкооперацією бездіяльних фабрично-заводських підприємств – установити пільгові умови здачі держорганами кооперативним організаціям і переглянути вже наявні договори в бік пом'якшення умов для кооперації [173, с. 21]. Щоправда держава намагалася здати в оренду насамперед зруйновані та нерентабельні підприємства.

Зокрема другий етап виявився найбільш сприятливим для розвитку кустарно-ремісничої промисловості міста. Значно зросла кількість дрібних виробників. За даними Харківського Окрплану про оподаткування кустарів їх число до введення пільгового законодавства становило в Харкові – 3 800. 1926–1927 господарчому році ця цифра зросла майже удвічі й становила 7 390. Зокрема 2 123 (29 %) кустарі були зовсім вільні від податків, 705 (9,5 %), що мали до трьох найманих робітників, були вільні від зрівняльного збору [підраховано авт; 112, арк. 140]. Зазначимо, що

прибутковий податок сплачувало 3 595 кустарів або 49 % [112, арк. 140]. Отже, майже половина кустарів мала прибутки більше ніж 300 крб на рік.

Третій етап визначався поступовим посиленням податкового тиску на кустарів-одинаків, що працювали одноосібно і не виявляли бажання вступати до системи радянської кооперації. Фактично держава не залишала вибору кустарям-одинакам, які не хотіли долучатися до радянської системи кооперації.

Пільгове оподаткування 1925 р. дозволило більшовицькому керівництву залучити до державного обліку велику кількість дрібних товаровиробників. Кустарям було важко втриматися від спокуси надзвичайно привабливих умов – постачання напівфабрикатів та сировини за вигідними цінами, надання дешевого кредитування, забезпечення збутом продукції, вигідна оренда приміщень, надання приміщень та устаткування державних підприємств тощо. Тому кустарі та ремісники почали активно поповнювати лави товариств та артілей промислової кооперації. Проте, виявивши коло дрібних виробників до 1927 р., згодом держава підвела кустарів до необхідності залучення до кооперативної системи, залишивши серед усіх форм кооперування лише виробничі кооперативи.

Постановою РНК СРСР від 3 травня 1927 р. основною формою для подальшого розвитку проголошувалася промислова кооперація, на яку покладалися завдання постачання не лише своїх членів, а й ще поки не кооперованих кустарів. Більшовицький уряд наголошував, що саме промислова кооперація «повинна стати тим кістяком, навколо якого повинна формуватись вся кустарна промисловість» і саме вона повинна «претендувати на монопольне становище в галузі кустарно-ремісничої промисловості у справі господарчого, культурного обслуговування кустарів та ремісників» [114, арк. 163 зв]. Проте такої консолідації не сталося навіть у часи згортання непу. На кооперацію покладалися завдання всіма можливими заходами сприяти розвитку виробничих артілей, переходу кустарів до загальних майстерень і подальшому укрупненню вже наявних артілей.

Укрупнені промислові артілі називали «промисловим колективізмом» які «повинні були виконувати ту ж роль, що виконують колгоспи в сільськогосподарській кооперації» [114, арк. 161 зв].

З 1925 р. дрібні виробники отримали низку пільг та звільнення від низки обтяжливих податків, що сприятливо позначилося на розвитку кустарно-ремісничого виробництва.

Проголошення курсу індустріалізації, поступове згортання непу призвели в другій половині 1920-х рр. до корінних змін у сфері дрібного виробництва – пріоритетним напрямом більшовицької влади стає розбудова великої промисловості. Пільги почали надаватися лише виробничим кооперативам. Одночасно з цим починається наступ на приватного виробника та обмеження його господарської ініціативи.

Уже в грудні 1927 р. в резолюції XV з'їзду ВКП(б) були окреслені основні напрями витіснення приватника з радянського господарства та заходи щодо зміцнення й розвитку соціалістичного сектора господарства [207, с. 111]. Передбачалося поступове включення дрібних виробників до планової системи через форсоване залучення до системи кооперації. Загалом друга половина 1920-х рр. була позначена бажанням більшовиків максимально охопити всіх дрібних виробників системою промислової кооперації та назавжди усунути приватника кустаря-одинака з ринку. Але останні тривалий час ще виявляли певну стійкість, незважаючи на негативні обставини. Здебільшого це були дрібні приватні кустарні виробничі одиниці I–III розрядів. І навіть, як зазначає дослідниця дрібного виробництва Л. Низова 1927 р. кустарно-реміснича промисловість перебувала в розквіті свого виробничого потенціалу [133, с. 155]. Така «живучість», незважаючи на несприятливі умови, може пояснюватися певними недоліками в питанні обліку та контролю з боку більшовицької влади. А отже, на думку Л. Нізової, «великий перелом» у кустарному секторі виробництва став 1927 р., коли дрібні виробники втратили свою самостійність [133, с. 153].

Кустарі-приватники, що не входили в систему виробничої кооперації вирізнялися кращою організацією самого виробничого процесу – більшою гнучкістю в питанні асортименту товарів, урахуванням смаків споживача. Адже вони були зацікавлені в тому, щоб привернути увагу потенційного покупця для подальшого збуту продукції, а отже, більш гнучко пристосовувалися до потреб споживача.

Таким чином, через систему оподаткування радянські органи поступово обмежували діяльність кустарів. Без урахування нагальних потреб у народному господарстві державна політика мала класовий та ідеологічний характер. Однак замість наміченого кооперування кустарно-ремісничого сектора через систему промислової кооперації розпочалася масова «тінізація» дрібного виробництва. Дрібні підприємці виходили з кооперативних товариств до самостійної або нелегальної форми виробництва, борючись за приватногосподарський спосіб виробництва.

Висновки до розділу 2. Більшовики надавали певного значення розвитку дрібного сектора виробництва. Саме кустарі та ремісники повинні були забезпечити населення товарами першого вжитку і тим самим поступово послабити економічну кризу. Протягом непу відбувався пошук організаційних форм та механізмів регулювання дрібної промисловості, точилися дискусії щодо подальшого майбутнього кустарного виробництва. Державою була видана низка законодавчих актів, які започаткували організаційно-юридичне оформлення кустарно-ремісничого виробництва та сприяли його подальшому розвитку.

За допомогою законодавчої та податкової політики влада намагалася встановити контроль за розорошеними та непідконтрольними виробниками. Більшовики наголошували на необхідності розвитку кустарно-ремісничого підприємництва через інтеграцію кустарів до радянської системи кооперації. З цією метою щодо дрібних виробників державою застосовувались економічні важелі впливу – податкова та кредитна політика, а з другої

половини 1920-х рр. – адміністративні й позаекономічні методи. Отже, відбувався процес з примусового втягнення дрібних виробників у систему планування господарчого розвитку країни через систему виробничої кооперації.

Перша половина 1920-х рр. були непростим часом для виробничої діяльності дрібних виробників. Приватний виробник залежав від держави в постачанні сировини та напівфабрикатів. Кустарі та ремісники зазнавали обмежень в отриманні кредитних коштів від держави. У той час коли більшовики надавали низку податкових пільг кооперації, приватні промислові виробники зазнавали значного фіscalного тиску, через що нерідко вдавалися до нелегальних методів виробництва й переходили в тіньовий сектор економіки. Кустарі та ремісники намагалися приховати свій промисел. Непомірними податками та зборами держава фактично спонукала кустарів й ремісників або вступати до кооперативних та державних товариств, або згортати виробництво.

Проголошення курсу на індустріалізацію та згортання непу призвели до корінних змін державної політики – пріоритетним напрямом стало завдання розбудови великої державної промисловості. У секторі дрібного виробництва розпочалось активне витіснення приватника з подальшим обмеженням його господарської ініціативи. Політика витіснення призводила до зростання економічного тиску – збільшення оподаткування, обмеження або повної відмови в постачанні сировиною, кредитом на пільгових умовах тощо. Адміністративні та позаекономічні заходи – суворий контроль з боку профспілок, постійні обстеження з боку інспекцій з подальшим накладанням адміністративних штрафів та відкриттям карних справ. Кустар-одинак був змушений долучатися до системи виробничої кооперації або згортати виробництво.

Отже, державна політика регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості мала яскраво виражений класовий та ідеологічний характер. Більшовики ігнорували нагальні потреби народного господарства, керуючись

партійними гаслами. У період згортання непу відбувалося стрімке згортання кустарного виробництва. Єдиною можливою формою існування цього виробництва стала система кустарно-ремісничої кооперації, позбавлена ключових ознак кооперативності.

Основні положення цього розділу викладені у публікації авторки [116].

РОЗДІЛ 3.

СТАНОВЛЕННЯ І ФУНКЦІОNUВАННЯ КУСТАРНО-РЕМІСНИЧОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ МІСТА ХАРКОВА

3.1 Аналіз дрібного виробника кустарно-ремісничого сектору економіки міста Харкова

Кустарно-ремісничий сектор виробництва мав особливе значення в роки непу. У першій половині 1920-х рр. саме кустари та ремісники були лідерами у сфері приватного виробництва за кількістю задіяних осіб та загальної вартості виробленої продукції. Кустари та ремісники становили найбільший відсоток зайнятих осіб у приватній промисловості, у той час коли приватна промисловість фабрично-заводського типу була незначною. Україна давала 23 % усього обігу приватної промисловості по Союзу (наприклад, по РСФСР – 70 %, Білорусь 2,2 %). В УСРР відсоток задіяних на приватних підприємствах коливався від 8 до 25,5 % [35, с. 195].

Дрібна міська промисловість УСРР мала переважно ремісничий характер працюючи головним чином на замовника й здебільшого на його сировині [126, с. 26]. На відміну від ремісника, кустар працював на широкий ринок. Проте протягом 1920-х рр. різниця між ремісником і кустарем майже зникла. У містах кустарна промисловість мала ознаки товарного виробництва [41, с. 361].

Роки війни й революції негативно позначилися на розвитку дрібного виробництва й кількості зайнятих виробників зокрема. Так, до буреломних подій число кустарів та ремісників Харківської округи та міста становило близько 36 тис. осіб [148, арк. 94]. Згідно з даними Губкустпрому на початок 1922 р. по Харківській губернії було зареєстровано 595 кустарних артілей з числом членів 4 166 кустарів [72, с. 16]. Отже, кількість дрібних виробників скоротилася більше ніж у 8,5 раза. Проте проголошення радянським

керівництвом нової економічної політики сприятливо позначилося на розвитку кустарно-ремісничої промисловості. Число задіяних осіб почало стрімко зростати.

Про значне місце дрібного виробництва в народному господарстві Харківщини свідчать дані Окружного статистичного бюро (окрстатбуро). Так протягом 1924–1925 рр. по Харківському округу налічувалося 19 347 осіб, зайнятих у дрібній промисловості, що у відсотковому відношенні становило 78,2 % від загальної кількості самодіяльного населення, задіяного у промисловості [103, с. 71].

Державна політика стимулювання та підтримання розвитку кустарно-промислового виробництва сприяла розвитку дрібного виробництва. Проте виявлення кількісних параметрів товаропродукцентів, задіяних у дрібній промисловості Харкова є одним із складних завдань. У той час коли головна увага більшовицької влади у 1920-ті рр. роки була зосереджена на розвитку великої та середньої державної промисловості, питання обліку та дослідження кустарно-ремісничої промисловості до середини 1920-х рр. не порушувалося. Так, 1926 р. керівники ХКС – центру з кооперування дрібних виробників, неодноразово відмічали, що кустарі та промислово-кооперативні організації, які не входили до складу ХКС, зовсім не були дослідженні [189, арк. 30].

Лише восени 1925 р. було проведено обслідування органами державної статистики за програмою Центрального статистичного управління щодо обліку всіх виробничих одиниць на території міст і селищ міського типу [130, с. 36]. А 1927 р. керівниками Харківського окрстатбуро було порушено питання про необхідність проведення спеціального обстеження [142, арк. 36].

Певне уявлення про кількісний склад можна отримати на основі податкової статистики. Так, згідно з даними Харківського окрплану щодо оподаткування кустарів до введення пільгового законодавства по Харкову нарахувалося 3 800 осіб [112, арк. 140]. Протягом 1926–1927 господарчого

року ця цифра зросла майже вдвічі та становила 7 390 дрібних виробників [112, арк. 140]. Тобто кількість кустарів зросла удвічі.

Отже, установлення дійсного числа дрібних виробників є дуже не простим питанням. Наявні дані досить сильно виразняються між собою. Зокрема якщо брати дані окрстатбуро за 1925 р., то кількість кустарів по Харкову становила 8 тис осіб. Але ці дані не можна вважати точними. На час обстеження багато кустарів намагалися приховували свої промисли, не знаючи про надання пільг дрібним виробникам. Це можна підтвердити порівнянням даних окрстатбуро та ХКС. Так, лозовим промислом по місту й округу було зайнято 212 кустарів (згідно з окрстатбуро), у той же час ХКС уже кооперувала 525 дрібних виробників. Схожа ситуація простежувалась і в інших промислах [148, арк. 60].

У той же час жодна з інших соціальних груп не мала таких темпів приросту. Загальна кількість зайнятих осіб по Харкову в секторі дрібного виробництва зросла до 9 тис. осіб 1925 р. і до 12 500 осіб протягом 1927–1928 господарського року [147, арк. 243].

Стрімке зростання чисельності кустарів можна пояснити тим, що порівняно з державними підприємствами, дрібні виробники опинилися в кращому становищі [118, с. 92]. Зокрема кустарна промисловість зазнала менших руйнувань у роки війни через особливість свого виробництва. Вона менше залежала від найманої праці, мала простішу процедуру реалізації товарів.

Одночасно пільгове законодавство, сприятливе кредитування та висока кон'юктура ринку в умовах слабкості державної промисловості та дефіциту товарів широкого вжитку вели до збільшення кількості дрібних виробників міста. Кустарі змогли використати невміння більшості радянських господарників забезпечити населення товарами широкого вжитку а також уміло акумулювали свій перший капітал, використовуючи вади радянської економіки. Тим самим дрібні виробники сприяли поступовій децентралізації економіки УСРР [110, с. 58].

Окрім того, Харків – столиця УСРР, знаходився на перехресті важливих залізничних магістралей. За умови інтенсивного розвитку сільського господарства округи, дрібні виробники міста мали змогу отримати достатньо великий асортимент сільськогосподарської сировини різних видів.

У роки непу Харків був потужним промисловим центром республіки. Фабрично-заводське виробництво міста сприяло кустарному виробництву пов’язаного з великою промисловістю – переробкою виробів у напівфабрикати для великих підприємств, або навпаки, виготовлення напівфабрикатів.

Отже, незважаючи на труднощі з обліком дійсного числа кустарів та ремісників Харкова, можна стверджувати, що роки Першої світової війни та визвольні змагання 1917–1921 рр. негативно позначилися на кількості дрібних товаропродуцентів міста. Проте уведення непу почалося стрімке зростання кількості кустарів, що було обумовлено зміною більшовицького курсу в бік сприяння розвитку дрібного сектора.

Виробничі промислові одиниці кустарно-ремісничого типу становили більшість усіх промислових закладів Харкова. Кустарі-одинаки становили переважну кількість дрібних виробників Харкова, репрезентуючи виробничу ініціативу в різних галузях кустарної промисловості [121, с. 192]. Зокрема по Харківському округу з 6 510 приватних промислових закладів нарахувалося 5 603 (або 86 %) закладів, у яких був задіяний лише один працівник – кустар-одинак. Виробничих підприємств з двома працівниками нарахувалося 591 (або 9 %), від трьох до п’яти зайнятих осіб – 274 (4,2 %). І зовсім незначну частку становили кустарні підприємства, де працювало від 6 до 10 робітників – 35 закладів (0,54%) та від 11 до 15 – 7 закладів (0,11%) [130, с. 43]. А отже, кустарі-одинаки були основним ядром виробничої діяльності кустарно-ремісничого сектора.

Кустарі-одинаки працювали самотужки або з членами родини. Здебільшого вони не використовували найману працю, виступаючи на ринку самостійними товаровиробниками. Одночасно були кустарі-одинаки, які

працювали разом із членами родини, і могли застосовувати найманих робітників та механічні двигуни й були більш потужними промисловими одиницями. Проте в обох випадках кустарі-одинаки залишалися приватними виробниками [102, с. 111–114].

Харківські кустарі та ремісники входили до складу дрібних виробників, що, що вирізнялися неоднорідністю за національним складом, майновим станом та виробничим потенціалом.

Війна та революція позначилися на соціально-професійному складі дрібних виробників. Кустар років непу суттєво відрізнявся від кустарів дореволюційної доби. Стара реміснича система була зруйнована. Як зазначили дослідники 1920-х рр., міські кустарі-одинаки, особливо у великих містах, репрезентували собою зовсім відокремлену групу від загальної маси кустарів країни, зокрема основне її ядро – це не напівласник, яким є кустар-сеянин, а робітник-квартирник, у минулому, до революції – ремісник-підмайстер, пролетарій, що проживає й наразі здебільшого в надзвичайно важких економічних умовах [218, с. 7]. У той же час нерідко в минулому власники та організатори кустарних майстерень не поспішали відкривати майстерні, а починали виконувати роль посередника-скупника, надаючи перевагу експлуатуванню підмайстра в нього на дому.

Дрібні виробники міста здебільшого були представниками незаможних верств. Дуже часто кустарне виробництво було питанням виживання родини кустаря, особливо на початку 1920-х рр. Тому нерідко умови праці не відповідали жодним санітарно-гігієнічним нормам. А сам процес виробництва відбувався в житловому приміщенні, де мешкала сім'я кустаря [93, с. 10]. Відповідно, це мало негативні наслідки для здоров'я кустаря та членів його родини.

Були ще так звані «квартирники» – дрібні виробники працювали в себе вдома, у той час коли приватний підприємець був головним організатором виробництва, забезпечував кустаря сировиною та напівфабрикатами та збував готову продукцію. Фактично «квартирники» були найманими

робітниками [93, с. 10]. Також приватні підприємці часто виступали організаторами кустарних майстерень.

Уявлення про соціальне походження кустарів можна отримати на основі членства в кооперативних організаціях. Восени 1925 р. в ХКС було зареєстровано 47,5 % колишніх кустарів, 35,5 % колишніх робітників, 8,5 % колишніх службовців, 8,4 % колишніх селян, 0,1 % у минулому нетрудового елемента [142, арк. 60]. Проте в другій половині 1920-х рр. це співвідношення змінилося. У чотири рази зросло число колишніх селян, задіяних у дрібному виробництві. Так, улітку 1928 р. поряд зі значною кількістю колишніх кустарів (38 %), кількість селян сягала вже 33,3 %, робітників нарахувалося 17,4 %, службовців – 7 % тощо [147, арк. 243]. Такі зміни соціального складу дрібних виробників в першу чергу були результатом курсу на форсовану індустріалізацію. А також відтворювали загальні процеси, що відбувалися в країні.

Тобто за соціальним складом харківські кустарі не були однорідною професійною групою [52, с. 44]. За умови значної частки колишніх кустарів або дрібних виробників, що мали вже певний досвід виробництва ще з довоєнного часу, значну частину становили товаровиробники, які отримували досвід виробництва безпосередньо в самому його процесі.

За гендерною ознакою більшість дрібних виробників були представлениі чоловіками. Так, по Харкову їх нарахувалося близько 88 %, у той час як жінок було всього лише 12% [142, арк. 60]. Разом з цим дуже часто кустарі-одинаки працювали спільно з членами родини, що складалося з дружини кустаря, тещі, доночок тощо. Проте вони не фігурували в офіційних документах.

Рівень освіченості кустарів був не високим. Адже 88 % кустарів мали лише нижчу освіту, і близько 9 % – середню [142, арк. 60]. Цей чинник робив дрібних виробників більш вразливими перед приватними скупниками, які нерідко маніпулювали неосвіченими товаропродуцентами, унаслідок чого останні потрапляли до боргової кабали [49, с. 6].

Національна приналежність дрібних виробників Харкова була строкатою та віддзеркалювала загальну тенденцію в приватній промисловості. Зокрема 1926 р. серед 2 515 членів Харківського союзу кустарів-одинаків (ХСКО) були представники 22 національностей. Євреї становили найбільш численну групу – 61,8 %, росіяни – 20 %, українці – 11 %, решта (латиші, поляки, німці тощо) – 6,7 % [148, арк. 3]. Євреї також переважали й у ХКС, нараховуючи 1925 р. 42,5 %, у той час коли частка українців становила – 36,8 %, росіян – 15,6 %, інших національностей – 5,1 % (див. додаток А).

Отже, харківські міські кустарі за національністю були переважно євреями та росіянами. Одночасно, сільські кустарі здебільшого були представлені українцями. Зокрема 1925 р. по округу українців-кустарів нараховувалося – 48,2 %, євреїв – 34,3 %, росіян – 13,2 %, інших національностей – 4,1% [163, арк. 4].

Така значна частка єврейського етносу серед дрібних виробників Харкова обумовлена певними історичними та соціокультурними обставинами. Зокрема, на думку М. Онацького, підприємництво було традиційним заняттям серед єврейського населення, а в умовах непу почалася підприємницька активність серед єврейського населення міста, у той час коли сама підприємницька діяльність не була соціально престижною у радянському суспільстві [157, с. 129].

Загалом, національна неоднорідність харківських кустарів відтворювала загальні тенденції в українській кустарній промисловості, коли з 32 тис. кустарів-підприємців преважна більшість була представлена євреями (76,8 %), друге місце посідали українці (12,6 %), третє – росіяни (6,6 %) [222, с. 120].

Цікаво, що фактично серед дрібних виробників Харківщини, які використовували найману працю, переважали українці (52 %) та євреї (22%), за меншої участі росіян (16 %) та інших національностей (9 %). Також українці переважали серед дрібних виробників, які працювали лише з

членами родини (54 %). У той самий час євреї та росіяни становили по 20 % [27, с. 468].

Дрібне виробництво посідало надзвичайно важливе місце в забезпеченні міського населення необхідними товарами широкого вжитку. Зокрема, як зазначає сучасна дослідниця О. Пиріг, 1922 р. половина всіх товарів внутрішнього ринку вироблялася підприємствами дрібної промисловості та кустарями [164, с. 142]. Зростаюча частка кустарної промисловості в загальному промисловому виробництві призвела до змін у співвідношенні промислів. Насамперед почали інтенсивно розвиватися ті промисли, що виготовляли товари першої необхідності, які раніше виробляла фабрично-заводська промисловість [41, с. 361]. Кустарі та ремісники міста здебільшого контролювали різні за спеціалізацією майстерні – електромеханічні, ткацькі, слюсарні та ін. Широке поширення мали майстерні з виробництва взуття, мила, верхнього одягу, продуктів харчування, косметики тощо.

Міська кустарно-реміснича промисловість поступалася сільській за кількістю закладів і числом зайнятих осіб [120, с. 327]. Так, із загальної чисельності кустарів по Харківському округу в кількості 33 261 осіб (1925–1926 pp.), частка міських становила 13 914 осіб [111, арк. 230]. Проте варто зауважити, що потужність міських виробничих одиниць була значно більшою, ніж в сільській місцевості. Незважаючи на те, що в сільській місцевості значно частіше, порівняно з містом, використовували спеціально обладнані приміщення та механічні двигуни, наймана робоча сила застосовувалася частіше в місті. Зокрема середня міць одного закладу дрібної промисловості з використанням механічного двигуна в місті становила 22,6 кінної сили, а в сільській – лише 15,9 кінної сили [130, с. 50]. Це відповідало загальним тенденціям по РСРС, у той час коли обіги усіх міських кустарів становили 66 %, сільських – усього лише 34 % [35, с. 186].

Одночасно в місті найбільшого розвитку набула система кустарної кооперації. 1928 р. у виробничих кооперативах частка міських кустарів становила 62 % проти 38 % по округу [191, арк. 13, 26].

Отже, дрібні виробники кустарно-ремісничого сектора займали помітне місце в народному господарстві м. Харкова. Війна та революція негативно позначилися на розвитку дрібного виробництва. За умов непу відбулося стрімке зростання чисельності харківських кустарів та ремісників.

Преважна більшість виробничих підприємств була представлена кустарями-одинаками, які здебільшого були представниками незаможних верств і за соціальним та національним складом не належали до однорідної професійної групи.

3.2 Особливості розвитку організаційної структури кустарно-ремісничої промисловості міста Харкова

Незважаючи на політику радянського керівництва щодо втягування всіх дрібних виробників до системи кооперації, значна частка міських товаропродуcentів не бажала вступати до радянської кооперації. Тому значного поширення набули негосподарчі організації, що не входили до системи кооперації. Це були так звані громади або союзи кустарів-одинаків. Головна увага в діяльності цих організацій була зосереджена на правовому захисті своїх членів та покращенні їх побуту. Зокрема столичні кустарі-одинаки об'єднувались в ХСКО. Заснований 1924 р. з метою захисту правових інтересів кустарів та ремісників, організації медичної допомоги, допомоги на випадок безробіття та інвалідності, налагодження культурно-освітньої роботи тощо.

Харківські кустарі охоче вступали до ХСКО. 1925 р. союз кустарів-одинаків нараховував 1 915 членів [53, арк. 112]. Наступного року кількість членів союзу зросла майже удвічі й становила вже 2 885 осіб [142, арк. 2]. Адже в союзі кустар міг отримати медичну допомогу у випадку безробіття чи хвороби, а також юридичну консультацію. Зазначимо, що найбільшу популярність серед кустарів-одинаків мав юридичний відділ при ХСКО, де дрібні виробники могли отримати консультацію в юридичному, податковому

або квартирному питанні. Це було вагомою підтримкою в умовах постійних конфліктів з податковими органами.

І хоча ХСКО не мав права займатися питанням постачання кустарів сировиною та напівфабрикатами, але за умов гострої нестачі необхідної сировини та матеріалів доводилося. Зокрема 1926 р. ХСКО виконував постачальницькі функції. За сприяння ХСКО навіть 1926 р. були організовані дві артілі – деревообробна та цукеркова [142, арк. 8].

Дрібні виробники постійно відчували гостру нестачу обігового капіталу для виробництва. Тому можливість отримати грошову допомогу в касі взаємодопомоги при ХСКО додавали популярності союзу серед міських товаропродуцентів. Про цей факт свідчить кількість членів каси. Так, 1926 р. кількість членів каси становила 1 263 особи, тобто 45 % членів ХСКО. Кошти каси взаємодопомоги складались з 0,5 % відрахувань і вступних (20 коп.). Зокрема здебільшого члени каси таки отримували допомогу. Так, згідно зі звітом за 1926 р. з 416 заяв було задоволено 334.

При союзі кустарів-одинаків діяв клуб, який у 1926 р. нараховував до 1 тис. членів. У ньому існували різні гуртки, оркестр, бібліотека, читальня, жінвідділ, дитячий майданчик [214, арк. 14–15]. Основні кошти союзу складалися з членських внесків у розмірі 2 % від заробітку [214, арк. 2].

Окремі національні групи Харкова тяжіли до різних організацій кустарів. У той час коли українці переважали в Харківській «Кустар–Спілці» та в апараті її управління, євреї тяжіли до Ощадно-позичкового товариства і ХСКО, де вони становили більшість. Євреї також переважали й серед членів правління Харківського союзу кустарів-одинаків. Цей факт засвідчує склад членів правління 1925 р., де з 15 осіб було 11 євреїв, два росіянини та два українці [142, арк. 60]. На підґрунті національної політики спостерігалися навіть певні загострення взаємовідносин між ХСС та Союзом кустарів-одинаків [163, арк. 4].

Союз кустарів-одинаків об'єднував виробників таких галузей: кравецька (255 осіб), шкіряна (210), перукарська (259), металообробна (221),

текстильна (194), ремонт годинників (133), хімічна (78), харчова (78) тощо [142, арк. 2].

Зміна політичного керівництва держави, курс на індустріалізацію країни та боротьба з приватним капіталом негативно позначилися на діяльності ХСКО, який поступово втратив ознаки організаційної та господарчої самостійності.

У другій половині 1920-х рр. окрім завдання щодо обслуговування кустарів у культурно-правовому відношенні та обслуговування в позичково-ощадних товариствах членами правління союзу ставилося завдання для кооперування дрібних виробників, щоб «організувати масу розпорощених кустарів, виховати її та вирвати з-під впливу чужих елементів радянської влади й диференціювати її» [142, арк. 34]. Постановка подібних завдань була обумовлена посиленням тиску з боку держави щодо кооперування дрібних виробників після проголошення курсу на індустріалізацію.

В останні роки непу кожен потенційний член товариства повинен був відповідати певним критеріям, які були породжені комуністичними догмами і жодним чином не були пов'язані з економікою.

По-перше, претендентам не можна було заплямувати себе використанням у виробництві найманої праці – мали місце численні відмови у членстві або виключення з союзу за використання найманої праці. Зокрема у звітах ХСКО містяться відомості про претендента Мінкіна, якому було відмовлено у членстві в союзі, на підставі того, що чотири місяці тому він використовував працю трьох найманих робітників [190, арк. 7].

По-друге, почалося переслідування тих кустарів, що займалися торгівлею. Окрім численних відмов у членстві через зайняття торгівлею, активно почали виключати зі складу ХСКО дрібних виробників, що як члени займалися торгівлею. Зокрема в листопаді 1927 р. було виключено зі складу ХСКО кустаря Бродського за те, що існували відомості про зайняття торгівлею [190, арк. 9]. Окрім цього, учасники союзу не могли отримувати

«нетрудові прибутки» [190, арк. 21]. Зокрема восени 1927 р. був виключений член союзу Бополанський за те, що мав «нетрудові прибутки».

З кожним роком тиск посилювався. Так, 1927 р. правлінням ХСКО було прийнято рішення купити облігацій займу індустріалізації для союзу на 500 крб. І відразу серед членів союзу розпочалася компанія з примусової підписки на цей заем.

Отже, ХСКО сприяв більш динамічному розвитку дрібного виробництва Харкова і покращенню соціально-економічного стану самих товаропродуцентів. Можливість отримати юридичну, медичну та фінансову допомогу покращувала якість життєвого рівня кустарів та ремісників. Проте згортання політики непу мало негативні наслідки для діяльності союзу. Жорстка регламентація, диктат та повний контроль з боку влади – усе це призводило до втрати ключових ознак самостійності союзу.

Дрібне міське виробництво УСРР переважно було представлено в таких галузях, як кравецька, виробництво взуття й головних уборів, обробка хутра тощо. Кустарі та ремісники вміло пристосовувалися до особливостей свого регіону та робили все, щоб задоволити господарчо-побутові потреби міських, а часто й сільських жителів. Адже від цього залежали їхні прибутки.

Попит на кустарні та ремісничі вироби в столичному місті був значним. Так, на виставку кустарних виробів, влаштовану ХСКО 1927 р., прийшло понад 3 400 відвідувачів [190, арк. 6].

Звертаючись до економічної характеристики наявних кустарно-ремісничих виробництв 1925–1926 рр., можна зазначити, що провідними галузями підприємницької активності харківських кустарів були кравецька (3 928 осіб або 28 %), виробництво та ремонт взуття (2 451 осіб, або 18 %), харчосмакова (1 759 осіб, або 12,6%), деревообробна (1 508 осіб, або 11 %), металообробна (994 осіб, або 7 %), шкіряна (324 осіб, або 2,3 %), кондитерське виробництво (285 осіб, або 2 %) (див. додаток Б). Саме ці галузі були найбільш рентабельними, мали швидкий обіг капіталу та не потребували значних інвестицій.

Одночасно по республіці виробниче ядро з вартості продукції становили види промисловості: харчова (64,5 %), деревообробна (14,1 %), металообробна (11,8 %), одежа й туалет (9 %), шкіряно-взуттєва (8,1 %), металева (4 %) [245, с. 10].

Так, згідно з обстеженням 1927 р. Комітету сприяння кустарної промисловості та кустарної кооперації у Харкові з деревообробного промислу було дві потужні артілі – для виготовлення іграшок та вироблення тари (усього 180 осіб). І у цьому випадку кількість кооперованих кустарів була незначною – 255 осіб із загального числа 2 тис. по Харківському округу [189, арк. 24].

Шкіряна галузь та виробництво й ремонт взуття охоплювали близько 60 % усіх харківських кустарів [189, арк. 24]. Причиною такої популярності цих галузей була певна слабкість державної шкіряної промисловості, яка не могла задовольнити зростаючий попит. До того ж перші роки непу шкірсировина була достатньо дешевою та доступною для дрібних товаропродуцентів, що у свою чергу також сприяло поширенню цього промислу.

Інтенсивно в місті розвивався панчішний та кравецький промисел. 1927 р. у Харкові було зайнято 800 кустарів. Але товариства постійно зазнавали нестачу планової пряжі та іншої сировини та напівфабрикатів [189, арк. 24].

Третью галуззю, що інтенсивно розвивалася було металообробне виробництво. Фактично все виробництво з оброблення металу було сконцентровано в Харкові. Так, усі артілі, окрім однієї («Металіст») зосереджувалися в цьому місті. 1927 р з 31 артілі 19 найбільш міцних входили до Кустарспілки (61 %) [189, арк. 24].

Наприкінці непу в місті з'явилися нові промисли, не поширені раніше – художнє вишивання, ткацтво, виробництво килимків та іграшок [191, арк. 13].

Виготовлення окремих предметів широкого вжитку знаходилося в монопольному володінні дрібних підприємств, які наповнювали міський ринок. Зокрема такі галузі: щіткарна, шорна, чоботоваляльна, столярна, виробництво рибальських знарядь, тари тощо.

Отже, протягом непу відбувалося стихійне зростання дрібної промисловості. Проте якість кустарних виробів часто була не належного рівня. Це можна пояснити невибагливістю споживача після років товарного голоду, незначною конкуренцією та бажанням отримати надприбутки. Окрім цього, за роки війни та революції відомих майстрів «по потомству», що передавали досвід від батька до сина, залишилося вкрай мало [12, с. 30]. Нові дрібні виробники були або малодосвідченими, або зовсім випадковими в кустарному виробництві.

Тому спроби СРСР вийти на зовнішні ринки часто були зі скандалами. Іноземні фірми в Англії та Франції нерідко відмовлялися від отриманих товарів (полотно, художні вироби тощо) через їх низьку якість [12, с. 31].

Узагалі в роки непу спостерігалося стрімке падіння експорту кустарних виробів. Зокрема в дореволюційний час експорт кустарних та ремісничих товарів становив до 25 млн крб, або 20 % від експорту всіх промислових товарів (за даними на 1913 р.), 1923–1924 pp. – 1,806 млн крб [237, с. 29]. Серед причин варто назвати не лише пониження якості кустарних виробів, а зовнішні чинники – розрив торгівельних відносин із зарубіжними країнами, зміна попиту іноземних споживачів.

Загальна кількість кустарних закладів, у яких зосереджувалися дрібні виробники, становила в місті 8 976 об'єднань протягом 1925–1926 pp. [111, арк. 230].

Більшість закладів кустарно-ремісничої промисловості належала приватним особам. Зокрема впродовж 1925–1926 pp. на долю приватних осіб припадало 95,1 %, за незначної участі державної організації – 1,5 % і кооперативної – 3,4 % [111, арк. 230]. Така диспропорція була обумовлена більш успішною конкуренцією приватних товаропродуцентів з

кооперованими виробничими організаціями. Приватник-кустар більш прискіпливо підходив до питання якості та асортименту товару, ураховував індивідуальні особливості замовника та вмів більш гнучко пристосовуватися до потреб ринку.

У кустарній промисловості не вівся облік готової продукції. Про це зазначав голова ХКС Каб на засіданні президії Харківського окрвиконкому [147, арк. 37]. Частина кустарних виробів збувалася радянській споживчій мережі (Ларьок ЦРК тощо), а більшість потрапляла на вільний ринок. Як правило, кустарі самотужки збували свою продукцію «з рук» [147, арк. 37].

Тому питання обліку готової продукції може бути вирішено лише частково – певне уявлення можна отримати на основі даних щодо кооперованих кустарів. Зокрема найбільшу частку виробленої продукції кустарів ХКС становило виробництво чобіт – близько 20 тис. пар взуття на місяць. Переважно ця продукція надходила на ринок та в Донбас. У цьому випадку левова частка товарів потрапляла до приватного скупника. Друге за значенням місце за обсягом виготовленої продукції посідало виробництво панчіх. За місяць харківські кустарі виробляли близько 60 тис. дюжин панчіх [147, арк. 34].

Часто ціни кустарів на готові вироби були більш високі, ніж у державній промисловості. Проте приватник мав низку переваг перед державними підприємствами: кваліфікований склад персоналу, більш ретельна організація праці, зведені до мінімуму накладні витрати, правильне постачання сировини тощо [92, с. 153–154].

Незважаючи на існування низки нормативних документів, які надавали пільги у сфері кустарно-ремісничого виробництва, харківські кустарі зазнавали обмежень у питанні кредитування, реалізації пільгової податкової політики тощо. На місцях між фінансовими інспекторами й кустарями виникали суперечки в тлумаченні постанов уряду. Бували випадки, коли члени однієї артілі, проживаючи в різних районах міста, по-різному

оподатковувалися [214, арк. 136]. Навіть голова РНК О. Риков відзначав: «Із усіх видів промислової кооперації кустарно-промислова була в найбільшому загоні. Їй надавали найменшу допомогу, наші господарчі органи часто дивилися, і зараз дивляться на промислову кооперацію як на конкурента, котрому не потрібно допомагати і з яким потрібно боротися» [23, с. 31]. Тому на шпальтах періодичної преси, посилаючись на партійних керівників, автори часто наголошували на необхідності впровадження докорінних змін щодо до кустарної кооперації як з боку державної промисловості, так і з боку радянських кредитних та фінансових органів. Адже до набуття чинності пільгового законодавства 1925 р. дрібна промисловість та кустарно-реміснича кооперація постійно зазнавали гострий дефіцит у сировині, напівфабрикатах тощо.

Однією з проблем господарчої діяльності кустарів були постійні конфлікти зі столичними податковими органами. Про те, настільки гостро стояла ця проблема, свідчить вражаюча кількість звернень кустарів та ремісників до юридичного відділу при ХСКО. Зокрема за період з 15 жовтня 1926 р. до 1 листопада 1926 р. юридичним відділом було розглянуто 2 629 звернень від кустарів та ремісників. Зокрема найбільша кількість звернень стосувалася фінансово-податкових питань (860 звернень), оренди (677) та житлово-квартирних умов (523) [142, арк. 157]. Далі за популярністю йшли загальноцивільні (161), адміністративні (121), трудові (85), карні (70), інші (32). Отже, найбільша кількість непорозумінь стосувалася саме податкової сфери.

Навіть більшовики були вимушенні визнавати наявні проблеми в секторі дрібного виробництва. За результатами обстежень НК РСІ УСРР (Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР) 1925 р. з боку місцевих органів були виявлені численні випадки порушень та невиконання постанов центральних органів про надання пільг кустарям [142, арк. 157]. Унаслідок недостатнього розуміння та різного тлумачення постанов про податкові

пільги тривали постійні суперечки між фінінспекторами та організаціями кустарів.

Постанови з центру часто надходили із запізненням. Різні розпорядження з оподаткування кустарів невчасно надсилалися на місця окружовим фінансовим відділом, а іноді із запізненням на 1–2 місяці [214, арк. 158]. У питанні оплати комунальних послуг дрібних виробників прирівнювали до нетрудових елементів.

Навіть на середину 1925 р. не було точного переліку галузей кустарно-ремісничого виробництва. У той же час фінінспектори нерідко виявляли необ'єктивність та упередженість у питанні обкладання дрібних виробників прибутковим податком [142, арк. 158]. Додаткові податки на виробництво за умови використання двигуна гальмували впровадження mechanізації та електрифікації промислів [142, арк. 159]. Лише 1926 р. правління Союзу було врегульоване питання взаємовідносин з біржею праці – безробітні кустари та їх утриманці отримали можливість реєстрації на біржі.

З боку радянських чиновників мало місце вороже ставлення до кустарів-одинаків та їх організацій. Так, сучасник та дослідник кустарного виробництва С. Зарудний зазначав, що Українкустарспілка проводила жорстоку боротьбу із союзами кустарів-одинаків, вимагаючи їх ліквідації через їх некооперативність [93, с. 14].

Профспілки розглядали кустаря як нетрудовий елемент. Правління профспілки нерідко вважали його нерівноправним членом радянського суспільства, який начебто був і підприємцем, і визискувачем [57, с. 182].

Питання учнівства в кустарному виробництві було одним з надзвичайно гострих і тривалий час залишалося поза увагою радянської влади через відсутність державного фінансування. Радянське законодавство не враховувало повною мірою важливість учнівства через певні ідеологічні забобони, на місцях часто було упереджене ставлення до кустарів.

Учителі повинні були виплачувати кошти учневі, різні відрахування за учня до профсоюзу, соцстраху, культфонду тощо [142, арк. 171].

Згідно з радянським законодавством про працю 1922 р. вступати в учні можна було з 14–16 років. Зокрема до 1927 р. для міських кустарів приймати учнів можна було лише через біржу праці [144, арк. 47]. У цьому випадку укладався договір про учнівство який прирівнювався до Трудового договору, де фіксувався термін навчання, розмір платні та інші умови. Мінімальна зарплата учня повинна була бути не меншою за прожитковий мінімум, визначений державою. На учнів поширювалися всі норми чинного законодавства про охорону праці. А у випадку порушення умов договору або порушень норм праці учень міг розірвати договір [144, арк. 47]. Аналізуючи радянське законодавство у питанні учнівства, можна дійти висновку, що воно скоріше було перепоною для розвитку учнівства, ніж допомогою.

Виходили спеціальні інструкції, які регламентували розвиток учнівства в дрібній галузі. Зокрема в Інструкції народних комісарів фінансів та праці СРСР від 3 вересня 1925 р. «Про порядок надання податкових пільг кустарям, ремісникам, кустарним, ремісничим підприємствам та промисловим кооперативам, що мали учнів» визначав учнем особу до 18 років, яка працювала не більше ніж один рік з дати вступу на навчання [64, с. 128].

У кустарів було право мати одного або двох учнів без урахування членів родини кустаря. Лише чотири учні прирівнювалися до найманого робітника й кустар втрачав свої права та пільги [142, арк. 272].

Проте на місцях з боку радянських органів влади зустрічалися численні випадки свавілля та порушень. Зокрема у листі-клопотанні до Міськгоспу заступник голови Округового виконавчого комітету Канторович скаржився на Комгоспі, що під час нарахування орендної плати прирівнювали два учні до одного найманого робітника й позбавляли кустаря пільг [142, арк. 272].

Узагалі професійна освіта серед кустарів у Харкові не мала підґрунтя через відсутність профосвітніх закладів. Лише у Харківському округу з 1926 р. існувала мережа сільських професійних кустарно-ремісничих шкіл.

Так, дві школи нараховували 80 учнів. Зокрема, одна школа існувала за кошти місцевого бюджету, а інша – самооплатна [111, арк. 293].

Чітких даних про кількість учнів у кустарів не було. За даними Кустарспілки на 1926 р. по Харківському округу в дев'яти великих товариствах було лише 13 учнів, у місті 21 кустарний промисловий кооперативи охоплювали 51 учня. Згідно з даними ХСКО серед членів спілки нараховувалося лише 40 учнів – безпритульних підлітків. За даними Окрвідділу праці на час з 1 листопада 1926 р. до 1 квітня 1927 р. було зареєстровано укладених умов з 200 учнями [143, арк. 80]. Отже, по місту було близько 100 учнів. Безумовно такі дані свідчили про нерозвиненість інституту учніства серед харківських кустарів.

Проблеми професійно-ремісничої освіти можуть бути пояснені низкою причин. По-перше, наявність учнів у кустаря позбавляли останнього деяких пільг. Наприклад, кустарі без учнів, що працювали в спеціально облаштованих приміщеннях, були вільні від обов'язку вибирати патент на особисте промислове заняття. У випадку ж наявності в кустаря учня він вже повинен був обирати патент І розряду. Для встановлення суми річного прибутку також ураховувалася наявність учнів, що збільшувало розмір окладу прибуткового податку тощо [143, арк. 80].

По-друге, кустарно-промислові товариства та артілі зберігали всі пільги лише за умови наявності двох учнів. За умови більшої кількості учнів всі члени виробництва позбавлялися деяких пільг (Постанова НКПраці 19 січня 1925 р.) та виборчих прав (Інструкція ВУЦВК та РНК 18 грудня 1926 р.). Не приймалися до уваги лише учні, направлені за розпорядженням НКПраці, НКОсвіти, НКСоцбезу [143, арк. 80].

По-третє, кустарі-одинаки мали пільговий тариф на оплату страхових внесків за учнів – 10 % від грошової частини зарплатні, а артілі – від 16–25 %, що було також однією з причин малої кількості учнів [143, арк. 80].

Також відповідно до «Правил про учніство в дрібній, ремісничій та кустарній промисловості та промисловій кооперації» від січня 1925 р. учень

повинен був в обов'язковому порядку отримувати зарплату в розмірі не менше ніж держмінімум (від 5–7 крб). У цьому випадку дозволялася натуроплата (одяг, взуття, харчування, проживання), але ученъ повинен був отримувати не менше за 25 % зарплати грошима [174, с. 60]. Все це стимувало розвиток учнівства в дрібній промисловості. До того ж не всі кустарі могли брати учнів – мали місце обмеження «квартирників» та кустарів, що працювали за наймом – ці категорії не могли брати учнів.

Дещо змінила ситуацію на краще в царині кустарного учнівства Постанова ВУЦВК та РНК від 15 квітня 1927 р. про Тимчасові правила про учнівство. Відповідно до цих правил, кустарі-одинаки отримали право мати не більше три учні. Також зазначалось, що наявність у кустарів та в кустарних артілях учнів кількістю трьох осіб не позбавляє всіх пільг, як матеріальних, так і правових, за умови відсутності у виробництві найманої праці.

Кустарі-одинаки, а також члени артілі за наявності найманих учнів кількістю трьох осіб повинні були сплачувати страхові внески за пільговим тарифом у розмірі 5 % від грошової частини зарплати, зокрема артілі мали право страхувати найманих учнів у касах взаємодопомоги. Також зазначалось, що за перший рік навчання кустар не платить найманому учневі, лише забезпечує харчі. Як наймані учні для обліку не бралися до уваги члени родини кустаря, незалежно від їхньої кількості [143, арк. 80]. Отже, кустарів звільняли від найбільш обтяжливих виплат, але й цього було не достатньо.

З одного боку, офіційне радянське законодавство наголошувало на необхідності підтримки учнівства у кустарно-ремісничому секторі, а з іншого, – існувало багато додаткових інструкцій, які заперечували або зводили нанівець ті чи інші постанови про пільги кустарям.

Зокрема згідно з постановою ВУЦВК та РНК УССР від 15 квітня 1927 р. «Про ствердження тимчасових правил про учнівство в дрібній кустарній та ремісничій промисловості, промисловій кооперації та інших галузях» дрібні виробники отримали право безпосередньо приймати учнів, оминаючи Біржу

праці та укладати з ним письмовий договір, а його копії направляти до камери інспекції праці [188, арк. 87]. Проте інструкція НКФ СРСР № 73 від 3 жовтня 1925 р. і подальші до цього циркуляра поправки стверджували, що отримання податкових пільг кустарями можливе лише за наявності договорів про учнівство, зареєстрованих в інспекції праці. Але Харківський відділ праці категорично відмовлявся реєструвати заключений договір між учнем і, безпосередньо, кустарем, відправляючи їх до профсоюзу. В свою чергу, профсоюз відмовлявся визнавати договір від імені учня і вимагав його звільнення та прийняття учня на навчання лише через Біржу праці [188, арк. 87]. Все це створювало плутанину і не сприяло розвитку учнівства.

Кустарі уникали приймати учнів через Біржу праці через ризик втратити свої пільги кустаря-одинака. Не меншим тягарем для кустаря були профспілки. Більшість харківських профспілок, укладаючи з кустарем договір, вимагали зарплату для учнів 20–35 крб [188, арк. 87]. Проте в більшості галузей перші 6–12 місяців навчання учня не збільшували прибутки кустаря, тому останній традиційно був зацікавлений надавати учню своє житло та харчі. Okрім цього, кустар повинен був виконувати інші вимоги – виплачувати компенсацію у випадку звільнення, дотримуватись умов відпустки тощо.

Самі учні також повинні були сплачувати численні відрахування на культпотреби, утримання будинку відпочинку, місткому і тд. Часто ці відрахування становили 12–15 % від зарплати [188, арк. 87]. Цей чинник не додавав ентузіазму реєструватися через біржу праці.

Така цілком ненормальна ситуація гальмувала процес розвитку учнівства. Кустарі не були зацікавлені брати учнів через ризик втрати пільг. Тому учнівство набуло поширення в прихованій формі – навчання зі сплатою учнем зарплати кустареві за навчання неофіційно [142, арк. 197]. Не рідкісними були випадки фіктивної оплати учню, який міг самотужки сплачувати за себе усі відрахування [142, арк. 171].

Отже, питання профосвіти дрібних виробників протягом непу було надзвичайно складним. Керівники ХКС та ХСКО неодноразово зверталися до місцевої влади з проханням приділити належну увагу питанню учнівства. І лише на 1927–1928 рр. було заплановано створення в Харкові однієї кустарно-ремісничої школи з місцевого бюджету за сприянні ХКС з наданням матеріалів та майстерень [189, арк. 37]. Починаючи з 1928 р., більшовики могли говорити про організацію інституту учнівства в системі кустарної промкооперації. Так, у Харкові було залучено 500 учнів і 350 на перефірії (з них 250 підлітків, які працювали в спеціально облаштованному підприємстві «Трудовий комбінат» у с. Комарівка) [147, арк. 244].

Окрім проблеми в питанні учнівства, харківські кустарі не могли надати своїм дітям профосвіту. Існували складні умови для прийому учнів кустарями та навчання дітей найбільш дрібних виробників у інших кустарів, в артілях або на підприємствах.

Діти дрібних виробників не мали змоги реєструватися на біржі праці. Це було обумовлено постановами Народного комісаріату праці від 30 березня 1927 р. – реєстрації на біржі праці підлягали лише діти робітників та службовців до 21-річного віку [188, арк. 87]. А, відповідно, діти кустарів не могли вступати на навчання до кустарів, артілі чи підприємства. Отже, ідеологічні переконання та комуністичні доктрини більшовиків ставали на заваді розвитку освіти серед дрібних виробників.

Лише починаючи з 1928 р., були дещо покращені умови для поширення учнівства серед кустарів. Зокрема Окружний комітет праці зобов’язали без перешкод реєструвати договори про навчання між кустарем та учнем за умови відповідності законам про учнівство, а Окружкомом рекомендував артілям приймати дітей кустарів на навчання на таких же правах, як і дітей, направлених через біржу праці [188, арк. 88]. Але такі поодинокі заходи не могли вирішити наявних проблем.

Протягом усього періоду непу в питанні учнівства в кустарно-ремісничому секторі по Харкову була плутанина між різними

господарськими органами та довільне тлумачення радянського законодавства не на користь дрібних виробників. Зокрема ця проблема однаково стосувалася як кустарів-учителів, так і тих, хто був кооперований. Відсутність особливих пільг для кустарів-вчителів, упередженість з боку податківців негативно позначилася на розвитку учнівства. А поодинокі заходи більшовицької влади не давали бажаного результату. У другій половині 1920-х рр. були зроблені деякі кроки на шляху до регулювання питання учнівства, але більшість питань так і не була вирішена.

Частка кустарного виробництва в місцевій промисловості була значною. У свою чергу місцева промисловість давала більше половини валової продукції УСРР. Упроваджуючи політику витіснення та обмеження приватних виробників, більшовики були вимушенні визнавати, що продуктивність праці, а отже й ефективність, була найвищою у приватному секторі виробництва.

Так, згідно з даними продуктивності робітників за 1925–1926 рр. приватна промисловість охоплювала близько 1 % всіх виробників Харківщини, але давала 3,5 % всієї продукції [149, арк. 35]. Ці показники були вищими від виробництва державного сектора більше ніж у 3,5 рази, що підтверджує ефективність приватного способу виробництва порівняно з державним та кооперативним сектором.

Тимчасове зменшення тиску на дрібних виробників та певна підтримка кустарно-ремісничого сектора партійно-державними органами сприяли зростанню економічного значення продукції дрібних виробників. Загальна вартість товарів кустарно-ремісничого виробництва Харківського округу 1926 р. становила 42 млн крб, в 1927–1927 рр. – 60 млн крб [147, арк. 244].

Але, починаючи з другої половини 1920-х рр., усе частіше кустари почали розглядатися більшовицькими лідерами як конкуренти на ринку сировини та загроза відновлення капіталістичних відносин. Почалась активна боротьба з приватником та витіснення останнього із сектора промислового виробництва. Проте приватне промислове виробництво не могло

представляти реальної загрози. Адже, незважаючи на помітні досягнення кустарно-ремісничого виробництва протягом 1924–1927 рр., коли продукція дрібних виробників становила 77 % від продукції всієї приватної промисловості, частка приватного виробництва в загальному обсязі промислової продукції УСРР становила лише 6,1 % (1925–1926 рр.), а в 1927 р. – 3,7 % [222, с. 122]. Така незначна доля в загальному промисловому виробництві країни не могла представляти конкуренцію або загрозу для державної промисловості.

Загальна вартість продукції, яку виробляла вся кустарна промисловість Харківщини становила протягом 1927–1928 рр. суму 60 млн կрб. У цьому випадку частка промислової кооперації становила 22 млн կрб [147, арк. 244]. І хоча порівняно з 1926–1927 рр. кооперації вдалося збільшити суму загальної вартості на 60 %, вона становила не більше ніж 36 % усього кустарного виробництва [147, арк. 244]. Отже, навіть наприкінці непу дрібні приватні виробники, не втягнені до системи промкооперації, залишалися лідерами у виробництві товарів широкого вжитку. Між тим у кустарному секторі було задіяно більше ніж чверть усіх робітників промисловості – 14,45 тис. осіб (або 26 % підраховано авторкою) із загального числа 55,64 осіб [191, арк. 10]. Отже, кустарна промисловість поглинала багато робочої сили, послаблюючи гостроту безробіття в місті, і водночас не становила економічної загрози для більшовиків.

Харківські кустарні вироби мали певний попит і за кордоном. Зокрема експорт кустарної промисловості Харківщини становив 0,3 % від загальної суми виробництва. Здебільшого це були вироби вишивальних галузей, деревообробної, хімічної, виробництва точної механіки, тощо [191, арк. 13].

Пересічна зарплата міського кустаря була значно вищою від зарплати робітників харківської державної трестованої промисловості. Так, пересічна зарплата кустаря в артілі, якщо брати потужні галузі виробництва 1925–1926 рр., становила від 80–100 կрб і до 150–170 կрб. Але робочий день міг становити від 10 до 12 годин на день [148, арк. 35]. Така різниця була

обумовлена тим, що дрібна приватна промисловість потребувала робочу силу порівняно високої кваліфікації. Тому заробітна плата робітників приватного сектора часто була значно вищою, ніж на державних підприємствах. У той же час середня місячна зарплата робітника державної трестованої промисловості була значно меншою і коливалася від 47,13 крб (Деревообробний завод) до 86,69 (Поліграфтрест) протягом 1925–1926 рр. Отже, пересічна зарплата робітника 1925–1926 рр. була 66,91 крб [111, арк. 232], а кустаря – 125 крб.

Середні тарифні ставки VI розряду по дев'яти виробництвам на приватних підприємствах були на 32,2 % вищими за державні. Максимальне розходження – бавовняно-паперова промисловість – на 47 %, деревообробна – 41,7 %, швацька – 38 %. В інших галузях ставка коливалася від 33,2 % в металевій до 15,6 % у борошномельній та поліграфічній [35, с. 185].

Проте встановити дійсний розмір зарплати робітників приватного сектора дрібного виробництва дуже складно через те, що власник кустарної майстерні міг офіційно занижувати або завищувати зарплату, щоб уникнути обтяжливих виплат до страхових кас та профспілок. У той же час в умовах високого рівня безробіття в столиці робітники «трималися» за свої робочі місця і, незважаючи на численні порушення трудового законодавства у секторі приватного кустарного виробництва, випадки конфліктних ситуацій між робітниками та роботодавцями були менш поширеними, порівняно з державним та кооперативним виробництвом через бажанням підприємців знайти компроміс з робітниками в умовах наростання тиску другої половини 1920-х рр. [158, с. 29].

Упродовж 1920-х рр. надзвичайного поширення набули порушення трудового законодавства в дрібному виробництві. Це було обумовлено низкою чинників. По-перше, сама особливість дрібного виробництва давала певні можливості кустарям та ремісникам для потенційних порушень. Адже розпорашеність виробничих осередків ускладнювала облік та контроль для профспілок, радянських податкових та господарчих органів.

По-друге, зростання тиск на дрібних виробників змушувало останніх шукати альтернативні способи для продовження господарської діяльності. До найпопулярніших порушень належали такі: недотримання восьмигодинного робочого дня, прийняття на роботу нових робітників поза біржею праці, позаурочні роботи, невідповідні санітарні умови тощо [142, арк. 171].

Більшовики боролися з порушеннями трудового законодавства через штрафи, виключення з кооперативних організацій та порушення судових справ. Проте викорінити це явище радянській владі протягом 1920-х рр. так і не вдалося.

Протягом непу влада постійно підштовхувала кустарів та ремісників до радянської системи кооперації. Економічно самостійні кустари були проблемою для більшовиків через певну ворожість останніх до кооперування загалом. Вони уособлювали в собі приватний спосіб виробництва, а отже, потенційну загрозу для радянської влади. Нерідко кустарі-одинаки виступали проти організації суспільних заходів у вигляді організації загальних майстерень, шкіл учніства, відрахувань на культурні потреби тощо. Зокрема, у процесі організації загальної майстерні Товариства «Чулочник» правління ХКС зіткнулася з активною протидією з боку значної кількості осіб, які не бажали вступати до товариства [163, арк. 5].

В умовах тиску почалось особливо інтенсивне зростання державної та кооперативної промисловості за умови швидкого витіснення приватної. Зокрема на Харківщині виробництво валової продукції 1927–1928 рр. державної промисловості становило 7,2 млн қрб, кооперованої – 4,8 млн қрб, а приватної – 2,8 млн қрб [147, арк. 237]. Одночасно з цим протягом 1927–1928 рр. питома вага державної промисловості зросла з 86,4 % до 87,8 %, кооперованої – з 9,8 % до 11,2 %, приватної зменшилося з 3,8 % до 1 %.

В умовах зламу непу та витіснення приватника з промисловості столична влада намагалася максимально використовувати приватну ініціативу для реконструкції важливих промислових підприємств. Зокрема

після реконструкції підприємства вилучалися й поверталися до держави [156, с. 198–199].

Політика обмеження та витіснення проводила до згортання приватного підприємництва по УСРР та поступового зменшення його частки у загальному виробництві. Зокрема впродовж 1925–1926 рр. доля дрібного приватного виробництва становила 6,1 %, 1926–1927 рр. – 4,8%, 1927–1928 рр. – 3,1 %. А протягом 1928–1929 рр. – усього лише 1,8 %. На початок 1930 р. питома вага приватної промисловості становила вже менше ніж 1 % [207, с. 111]. Тобто на початку 1930-х рр. дрібна приватна промисловість була практично ліквідована.

Обмеження кустаря-приватника разом з погіршенням умов виробничої діяльності та адміністративно-податкового тиску мали негативний вплив на розвиток приватного виробництва загалом. Адже більшість виробників приватного сектора були кустарями та ремісниками.

Бажання максимально підпорядкувати дрібних виробників та тиск на дрібних приватних робітників на кінець непу в Харкові досяг свого апогею. Починаючи з жовтня 1929 р. жодна кустарна артіль уже не могла відкриватися без відома ХКС [145, арк. 10].

Застосування адміністративних, позаекономічних заходів, посилення податкового тиску поступово призводило до зменшення значення приватного виробництва та зростання кооперованого сектора. За підрахунками окрстатбуро на 1928 р. загальна кількість кустарів по Харкову нараховувала 12 328 зайнятих осіб. З них уже 10 132 чол. були членами кооперативних об'єднань і становили 82 % усіх дрібних виробників, а отже більшість [191, арк. 13].

Роки непу сприятливо позначилися на загальному промисловому розвитку УСРР. Проте 1926 р. радянська промисловість відновила лише 72 % потужностей дореволюційного часу [185, арк. 123]. За таких умов саме дрібне кустарне виробництво мало зменшити товарний голод та пом'якшити

проблему безробіття. Зокрема 1926 р. кустарно-реміснича частка у виробничому балансі республіки становила 26 % [142, арк. 196].

Але протягом непу, незважаючи на часткове застосування ринкових механізмів, партійна лінія на класову боротьбу скасована не була. Більшовики сприймали неп як тимчасову політику. А отже, кустарі розглядалися як потенційні вороги радянського ладу, що уособлювали дрібнобуржуазний спосіб виробництва.

Якщо перша половина 1920-х рр. була позначена певною лібералізацією більшовиків до приватника, обумовленою необхідністю переведення господарства на мирний лад, відбудови промисловості республіки та наповнення ринку товарами широкого вжитку, то друга половина визначалася посиленням тиску та застосуванням адміністративно-командних заходів та економічного тиску з метою втягнення до кооперативної мережі.

Окрім того, харківські кустарі були не так сильно пов'язані з великою промисловістю. Тому мали більше свободи в організаційно-економічних питаннях. Здебільшого міські виробники орієнтувалися на сільського споживача, не забуваючи й про міських жителів [222, с. 121].

Кустар-одинак, який у перші роки непу самотужки пережив усі труднощі відбудови дрібного виробництва, був вимушений долучатися до радянської кооперативної системи. Але втрата можливості самостійно керувати виробничим процесом зменшувала ініціативу та відвертала від радянської влади. Адже держава намагалася поставити кустаря в підконтрольне та залежне становище.

У становленні та розвитку кустарно-ремісникої промисловості Харкова можна умовно виокремити три періоди: 1921–1925 рр., 1925–1927 рр., 1927–1928 рр.

Перший період – 1921–1925 рр. – пролетаризація дрібних товаро-продуцентів в умовах посиленого державного контролю. З проголошенням непу розпочалось організаційно-юридичне оформлення кустарно-ремісникої промисловості. Радянські керівники були вимушені прийняти рішення про

розвиток кустарно-ремісничого сектора промислового виробництва. Ці роки характеризувалися тиском щодо дрібних виробників та бажанням радянської влади отримати повний контроль над всіма галузями промислового виробництва.

Наступні 1925–1927 рр. – розквіт кустарно-ремісничого сектора в умовах лібералізації більшовицького курсу щодо дрібних виробників. Через необхідність послаблення гострої проблеми безробіття та товарного голоду більшовики на законодавчому рівні надали кустарям та ремісникам низку податкових пільг. Період визначався активною розбудовою радянської системи кооперації в кустарно-ремісничому секторі. також стихійним зростанням числа кустарів та ремісників Харкова.

Завершальний період – 1927–1928 рр. – примусове втягування кустарів та ремісників у радянську планову економіку через систему кооперації. Наприкінці непу почалася рішуча боротьба проти кустарів-приватників та обмеження їх господарської діяльності. Фактично кустарі-одинаки були поставлені перед вибором: вступ до системи кооперації або згортання виробництва та зникнення з ринку. Зростання податкового тиску, адміністративні та позаекономічні засоби впливу на кустаря-одинака не сприяли розвитку виробництва. Численні обстеження робітничо-селянськими інспекціями УСРР призводили до повного згортання виробничих одиниць та відкриття карних справ проти деяких. Таким чином, влада підводила дрібних виробників до необхідності вступу до кооперативних організацій або згортання виробництва. У той же час через систему генеральних договорів з державною промисловістю кооперація стає повністю підконтрольною державі. Під тиском сталінського керівництва кустарно-реміснича кооперація поступово втрачає свої ключові ознаки, перетворюючись на додаток до державної промисловості.

Висновки до розділу 3. Кустарно-ремісниче виробництво посідало важливе місце в промисловості Харкова. Використовуючи надлишок робочої

сили в місті, дрібні виробники забезпечували споживчий ринок товарами широкого вжитку, зберігали самобутній устрій життя різних професійних груп. Розвиток дрібної промисловості відбувався найбільш активно в галузі переробки продуктів харчування, виробництва одягу, предметів домашнього побуту й ремонту цих предметів. Основні кустарні промисли були представлені кравецькою, взуттєвою та харчосмаковою галузями.

За національною ознакою склад дрібних виробників міста був надзвичайно строкатим, але все ж переважали євреї. Більшість міських дрібних виробників протягом непу була об'єднана в межах системи промислової кооперації.

Бурхливий розвиток кустарно-ремісничої промисловості був обумовлений низкою чинників: наявністю вільних робочих рук; зростанням попиту на товари широкого вжитку; поширенням приватного торгівельного капіталу в галузі; сприятливою державною політикою в питанні постачання сировини й напівфабрикатів та збутом продукції тощо. Окрім того, дрібні приватні товаровиробники успішно конкурували з державною промисловістю. Сильно позначалися на зростання попиту уміло підібраний асортимент товару, гнучке прилаштування до мінливих смаків споживача, більш тонка вичинка певної сировини тощо. Усі ці обставини сприяли розквіту кустарно-ремісничої промисловості в роки непу.

Створення умов для відродження дрібного виробництва відрізнялося від політики воєнного комунізму, але курс на обмеження й усунення приватника зберігався. Тобто навіть за умов проголошення підтримки розвитку державою дрібного виробництва не були створені однаково сприятливі умови для розвитку виробничих одиниць різної форми власності. Протистояючи кооперативні форми підприємництва приватним, партійно-державні органи схиляли кустарів до кооперації. Такі дії негативно позначалися на розвитку дрібної промисловості та виробничої сфери зокрема.

В умовах згортання непу панівний режим поставив завдання повного витіснення дрібного виробника з приватного сектора й залучення до виробничої кооперації. Проголошення курсу на індустріалізацію країни, посилення командно-адміністративних методів управління економікою унеможливлювали подальше існування кустарно-ремісничого сектора виробництва. Шляхом підпорядкування кустарів через систему суцільного кооперування відбувалося поступове залучення до радянсько-індустріального суспільства.

Податковий тиск, адміністративно-репресивні заходи змушували дрібних виробників згортати свою діяльність. Обмеження свободи ініціативи підприємців та відсутність будь-яких правових гарантій дезорганізували приватний сектор дрібного виробництва. Колишні кустарі зникали з ринку, вступали до кооперативу, йшли працювати на фабрики та заводи. Значно погіршилася ситуація на споживчому ринку, виник дефіцит товарів. На початок 1930-х рр. дрібна кустарна промисловість Харкова була кооперована або знищена.

Основні положення цього розділу викладені в публікаціях авторки [49, 52, 53, 118, 120, 121].

РОЗДІЛ 4

КООПЕРАЦІЯ В КУСТАРНО-РЕМІСНИЧІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ МІСТА ХАРКОВА

4.1 Організаційно-правове становлення кооперативних об'єднань у кустарно-ремісничій промисловості

Нова економічна політика сприяла пожвавленню підприємницької ініціативи в секторі кустарно-ремісничого виробництва міста. Проте кустари уособлювали приватногосподарське виробництво, а отже, певну загрозу реставрації буржуазного ладу. Тому радянське керівництво розглядало подальший розвиток кустарно-ремісничого сектора через поступове втягнення дрібних виробників до системи виробничої кооперації з метою поступової інтеграції в планову економіку країни. Саме В. Ленін зробив перші кроки в позитивному тлумаченні кооперації, яку більшовики до введення непу розглядали винятково як капіталістичну форму господарювання і лише засіб переходу від дрібного приватного господарства до великого колективного. Більшовицький «вождь» запропонував ідею «кооперативного соціалізму» через поєднання приватного та торговельного інтересу, перевірку й контроль кооперації державою як засіб підпорядкування загальним інтересам [33, с. 33]. Загалом, Ленін розглядав кооперацію як альтернативу загальнодержавній власності [16, с. 34].

В умовах кризового становища націоналізованої промисловості кооперація розглядалася як важливий інструмент відбудови виробництва й насичення ринку. Широка пропаганда партійно-господарських органів ставила перед кооперативними об'єднаннями завдання очолити кооперативний рух, покращити умови праці дрібних виробників, організувати колективні виробництва з широким використанням техніки й нового устаткування.

На початку 1921 р. кустарно-реміснича кооперація, зазнавши низку реорганізацій у роки революційних змагань та воєнного комунізму, опинилася в єдиній, фактично одержавленій споживчій кооперації. Зазнавала суворої регламентації, занепадала [15, с. 3]. Починаючи з 1921 р., радянським керівництвом було прийнято кілька законодавчих актів, що регулювали становлення промислово-кооперативної системи. Місцеві органи влади сприяли розвитку кустарної кооперації, зокрема кустарна кооперативна система мала низку пільг в отриманні кредитів і сплаті податків. Ці податки були значно меншими порівняно з тими, що сплачували кустарі, які працювали одноосібно.

Для розвитку кооперативного виробництва 7 грудня 1923 р. РНК УСРР видав декрет «Про податкові пільги для промкооперативних організацій» [209, ст. 15]. Згідно з ним промислові кооперативні організації з річним обігом до 20 тис. крб звільнялися від промислового податку, а також знижувалися ставки податку, якщо вони реалізовували продукцію.

Підставою для зростання кустарно-ремісничої кооперації стали саме підприємства кустарів-одинаків і підприємства кустарів, які працювали разом із членами родини. Часто вони застосовували найману працю та механічні двигуни.

Члени кооперативних об'єднань повинні були вибирати патент відповідного розряду на промислові заняття. За умови відсутності використання найманої праці кустарі могли отримати значні пільги. Порівняно з кустарями, які працювали одноосібно, члени ХКС мали значні переваги у вибірці промислового патента, квартплаті та оренді підприємств і крамниць. Також дрібні виробники були звільнені від обкладання зарплати соцстрахуванням [148, арк. 92].

Партійно-господарські органи пильно стежили за розвитком кооперування кустарів та ремісників міста. Адже в умовах відбудови промислового виробництва, нестачі товарів широкого вжитку та високого рівня безробіття більшовики покладали на кооперацію певні надії. Для

розвитку мережі промислової кооперації були створені надзвичайно привабливі умови пільгового кредитування, забезпечення її сировиною або напівфабрикатами в бюджетному або кредитному порядку тощо. Також держава обіцяла забезпечити дрібних виробників збутом готової продукції. На державні органи покладалося завдання постачати кустарів необхідною сировиною та забезпечувати збут готової продукції. Кустарі навіть отримали політичні права: вони більше не прирівнювалися до нетрудових елементів і отримали виборчі права [78, с. 187].

Проте законодавчі акти поклали початок більшовицької політики диференціації дрібних виробників на дві групи – кооперованих та кустарів-одинаків, що працювали самотужки. Нерідко кооперованих кустарів протиставляли приватним кустарям-одинакам, а кооперовані опинилися в більш вигідному становищі.

Місцеві органи влади Харкова підтримували розвиток виробничої кооперації. Харківські кооперовані кустарі мали отримувати планове постачання сировиною, матеріалами та напівфабрикатами. Зокрема умови розрахунків мали відповідати обігу коштів у кустарному виробництві. Також дрібні виробники могли брати кредит у міськбанку або в ощадно-позичкових товариствах.

Кооперація кустарів розглядалась урядовцями Харківського Губкустпрому в контексті залучення кустарних виробів у загальний обіг країни, викачування через кустарів місцевої сировини, задоволення попиту на кустарні вироби держорганізацій та ринку тощо [213, арк. 130].

З середини 1920-х рр. кооперовані кустарі мали можливість розширити свої виробничі потужності. Зокрема держпідприємства, що простоювали, та окреме устаткування з них мали бути передані в розпорядження кооперації [79, с. 187]. Постановою РНК від 3 травня 1927 р. та постановою РНК УССР від 8 вересня 1927 р. для підвищення техніки кооперативного виробництва нечинні, а також законсервовані та демонтовані підприємства, що не були включені до плану відбудови місцевої промисловості, могли бути

передані у власність промислової кооперації на умовах довготермінової виплати їх вартості або в окремих випадках безкоштовно [146, арк. 37].

У жовтні 1927 р. згідно з постановою Президії окрплану до основного капіталу ХКС були передані п'ять орендованих підприємств та окреме устаткування, що не мали цінності для держави, на загальну суму 59 568 тис. крб [111, арк. 275]. Це були дві шкіряні майстерні, механічна та палітурна майстерня, салотопний завод.

Усі ці заходи, безумовно, були спрямовані на посилення господарських зв'язків між осередками кустарної кооперації та державними органами з подальшою метою поступової інтеграції кустарного сектора до радянської планової економіки.

Результати сприятливої законодавчої політики виявилися вражаючими. Почалось швидке зростання кількості кооперативних об'єднань. Найбільший приріст кооперованих товариств припадає на 1924–1925 рр. – період надання пільг кустарям. Так, якщо у складі ХКС 1923 р. нарахувалося вісім кооперативних товариств та артілей, то 1924 р. їх кількість збільшилась в 4,5 раза й становила 36 організацій. А 1925 р. кількість кооперативів зросла майже удвічі, до 63 організацій [142, арк. 132].

Одночасно з цим стрімко зросло число приватних підприємців. Так, згідно даними ХОВМП на 1 квітня 1926 р. кількісний приріст промпідприємств становив 30 % [148, арк. 56]. Більшовиків надзвичайно турбувало зростання частки приватного капіталу в промисловому виробництві. Тому на XIII конференції РКП(б) у січні 1924 р. для протидії збільшенню приватного капіталу зазначалося про необхідність підтримки розвитку промислової кооперації [78, с. 499].

А в квітні 1925 р. на XIV конференції РКП(б) підтверджувалася необхідність надання пільг кооперації та посилення боротьби з капіталістичними елементами в промисловості [78, с. 499]. Такими заходами більшовицьке керівництво сподівалося відокремити діяльність приватника від кустарно-ремісничої кооперації.

Отже, для більшовиків проблема приватного капіталу у сфері дрібного виробництва залишалася надзвичайно гострою. Тому питання кооперації стало одним з головних і на III з'їзді Рад УСРР, що відбувся в травні 1925 р. Зокрема партійними керівниками була визнана необхідність поглиблення подальшого кооперування через надання кустарям сировини, напівфабрикатів та кредиту [200, с. 21].

Низка одержаних пільг сприяла зменшенню оподаткування дрібних виробників. Зокрема впродовж 1923–1924 рр. кустарі сплачували податків на 25–30 % менше порівняно з приватними підприємцями аналогічних виробничих потужностей [142, арк. 159]. Кустарі одержали широкі права вільно займатися дрібним виробництвом та значні пільги. Обмеження були накладені лише на використання найманої праці.

Віддзеркалюючи директиви партії та уряду, Народний комісаріат фінансів СРСР установив низку податкових пільг для промкооперативних об'єднань. Постановами ЦВК та РНК СРСР «Про податкові пільги для сільських кустарів і ремісників» (10 квітня 1925 р.) [211, с.193–194] та «Про податкові пільги для міських кустарів і ремісників» (10 квітня 1925 р.) певні категорії дрібних виробників звільнялися від промислового податку. Це стосувалося кустарів-одинаків; кустарів, які працювали лише з членами родини та мали до двох учнів; кооперативних осередків, що не використовували найману працю, незалежно від наявності в майстерні механічного двигуна [211, с. 194–195].

Пільгове оподаткування 1925 р. вигідно відрізнялося від законодавства 1921–1923 рр., коли за наявності двигуна в кустарній майстерні виробника одразу зараховували до промислового підприємства. Дрібні виробники – члени промкооперативного товариства, промислу або артілі – обирали патент відповідного розряду на промислове заняття.

Промкооперативи за умови обігу до 20 тис. крб на рік звільнялися від вибору патенту на промислове підприємство та зрівняльного збору податків та повинні були сплачувати податки за 12-розрядною системою

оподаткування [132, с. 207–208]. Також для промкооперативів з обігом до 20 тис. крб були знижені ставки податків за умови реалізації готової продукції [209, с. 150].

Організаційна структура та форми кооперативних об'єднань в кустарно-ремісничій промисловості Харкова не набули сталих форм протягом непу. Сучасні дослідники української кооперації В. Бутенко і К. Філіпов відхиляють думку про єдину за суттю державну концепцію кооперації, що існувала протягом 1920-х рр. Держава змінювала концепції розвитку кооперації, переслідуючи єдину мету – побудову соціалізму [16, с. 37]. Таким чином, політика сприяння трансформувалася до максимального підпорядкування державі.

Перша половина 1920-х рр. була періодом становлення та формування радянської кустарно-ремісничої кооперації. Державна кооперація тривалий час перебувала у стадії пошуку своїх організаційних форм, які б відповідали поставленим завданням. Так, сучасник непу О. Балинський стверджував про відсутність більш-менш усталених форм, які б відповідали потребам кустаря [5, с. 105]. Проте базові ланки в системі кустарно-промислової кооперації були закладені 1922 р.

Протягом першої половини 1920-х рр. так і не було зорганізовано центр української кооперації. Проте члени правління ХКС неодноразово нарікали місцевій владі про необхідність створення дієвого та ефективного центру кооперації. Офіційний центр кооперації Кустекспорт не намагався розв'язувати жодних питань, хоча існувало багато проблем у галузі [148, арк. 26]. Тому 1926 р. Харківським окрпланом було прийнято рішення про створення при Виконкомі Комітету сприяння кустарній промисловості з метою «надати більшу авторитетність». Також було прийнято рішення про те, що п'ять наявних позичково-збережних товариств, будучи членами ХКС, повинні знаходитися в системі кустарної кооперації [148, арк. 32].

Організаційна будова радянської кустарно-ремісничої кооперації складалася з трьох ступенів: первинні кооперативи і товариства, районні

спілки та всеукраїнські об'єднання. Проте протягом непу система кооперації переживала постійні трансформації. Це свідчить про те, що в більшовиків не було единого розуміння самої кустпромкооперації.

Першим усеукраїнським союзом кустарно-промислових кооперативів стала Українкустарспілка, створена в січні 1922 р. на І всеукраїнському з'їзді кустарної промисловості та промислової кооперації [72, с. 17]. Більшовики покладали на Українкустарспілку завдання кооперувати всю кустарну промисловість України, а також забезпечити кооперовані об'єднання сировиною, устаткуванням, держзамовленнями та збутом продукції [72, с. 10]. Проте нова організація, замість того щоб сприяти розвитку кооперації, поставила під загрозу саме її існування. Плановий принцип роботи без урахування відомостей про стан, характер та потреби низової периферії, невдала господарська робота – усе це призвело до стрімкого скорочення кількості союзів [5, с. 16].

Тому навесні 1923 р. Українкустарспілка була ліквідована, а її функції були передані до всеукраїнського центру сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». Після активних заходів щодо покращення господарської роботи, а саме збільшення кредитових операцій у спілках, сприяння зростанню низової периферії, вдалося подолати кризу та збільшити кількість союзів.

Згодом Українська економічна нарада передала завдання щодо господарчого обслуговування до Кустекспорт (1923 р. – до кінця 1928 р.) з правом оперативної роботи на внутрішньосоюзних ринках. За «Сільським господарем» залишалось організаційне обслуговування кустарів. Проте це все створювало значну плутанину та випадковість у вирішенні питань кустарно-промислової периферії. 1926 р. Кустекспорт став оперативно-торговельним центром кустарно-промислової кооперації. Через відсутність спеціального центру промислово-кустарної кооперації саме на нього покладалося завдання з організації збуту кустарних виробів за кордон та в інші радянські республіки. Також Кустекспорт намагався вирішувати

питання планового постачання кустарної промисловості сировиною та напівфабрикатами, а також проблеми збути та кредитування кустарної промисловості. Заготівлю кустарних виробів і постачання сировиною Кустекспорт проводив винятково через кооперативні об'єднання (своїх акціонерів) [94, с. 14–15]. «Сільський господар» працював з середини 1926 р. до вересня 1929 р.

У системі радянської промислової кооперації було прийнято рішення про поділ кооперативних об'єднань за формуєю виробничих відносин на виробничі та невиробничі. До виробничих кооперативів належали трудові й виробничо-кооперативні артілі. Трудові артілі об'єднували членів на основі сумісного збути лише праці, а не результатів праці. Як правило, члени трудових артілів продуктів для збути не виготовляли та виконували роботи в чужому господарстві (перукарі, слюсарі, інші ремонтні роботи та послуги) [6, с. 22].

Дрібні виробники, що об'єднувалися безпосередньо в процесі виробництва, в загальній майстерні за умови спільноговолодіння засобами виробництва утворювали виробничо-кооперативні або виробничо-продукційно-кооперативні артілі. У Харкові трудові артілі були мало поширені і головним чином були представлені перукарями та, як зазначали радянські чиновники, не мали жодних перспектив на майбутнє [163, арк. 5].

До невиробничих форм кооперативного об'єднання належали продукційно-складсько-сировинні (складсько-сировинні) товариства та ощадно-позичково-промислові (ощадні кооперативи, ощадно-позичкові) товариства.

Складсько-сировинні товариства були найбільш простою формою кооперування, під час якої процес виробництва відбувався індивідуально на дому, зокрема знаряддя та засоби виробництва не були колективною власністю. Складсько-сировинні товариства виконували функцію постачання кустаря сировиною та збути його виробів, а також давали змогу отримати в організаційному порядку державно-кооперативний кредит. Найбільшого

поширення товариства набули в тих промислах, які унеможливлювали розподіл праці в процесі виробництва (художнє вишивання, рогозоплетіння тощо).

Але загалом протягом непу для кооперації була властива несталість організаційних форм. Існувало безліч перехідних форм, які могли бути віднесені до трудових та продукційних артілей тощо. Зокрема артіль кравців могла використовувати у виробничому процесі матеріали замовника, а частково – власні матеріали, одночасно вони працювали на замовника.

Ощадні кооперативи, ощадно-позичкові товариства, об'єднували дрібних виробників на основі постачання знаряддями праці, матеріалами, сировиною, замовленнями та збутом їх продукції. Тобто, на відміну від виробничих артілей, які вели до повного усуспільнення засобів виробництва й сировини, складсько-сировинні товариства не вимагали усуспільнення засобів виробництва й забезпечували необхідними матеріалами, сировиною та збутом продукції. Основою їх діяльності було обслуговування членів товариств грошовим кредитом. Зокрема надавали кредити як окремим кустарям, так і кредитним кооперативним об'єднанням.

У Харкові були представлені всі форми кооперації. Серед виробничих форм найбільшу популярність мали ощадно-позичкові товариства та виробничо-кооперативні артілі. В артілях були колективні (загальні) майстерні, усуспільнювалися засоби виробництва та праця. Як правило, економічно самостійні виробники брали участь у кооперативі винятково на керівних посадах – правління, технічні керівники, фахівці тощо [163, арк. 5].

Серед чинних форм об'єднань промислової кооперації харківські кустари надавали перевагу ощадно-позичковим товариствам. Ними була охоплена переважна більшість дрібних виробників міста. Зокрема 1924 р. вони об'єднували 54,2 %, 1926 р. – 49,7 %, 1927 р. – 44,3 кустаря % (див. додаток Н, табл. 12; додаток П, табл. 13).

Одночасно найбільша кількість кооперованих об'єднань спостерігалася серед виробничих артілей. Так, 1924 р. їх нарахувалося 43, 1927 р. – 100 організацій (див. додаток Н, табл. 12; додаток П, табл. 13).

І хоча за характером обслуговування харківські ощадно-позичкові товариства були орієнтовані на індивідуального споживача – кустаря-одинака, що було зафіксовано в уставах товариств, на практиці основна робота проводилася по лінії обслуговування кооперативних товариств. Це пояснювалося недостатньою узгодженістю в роботі ощадно-позичкових товариств. Так, надаючи кредит артілям як юридичним особам, що мали купівельні векселі, товариства мали змогу залучати банківські кошти. У той же час вести переоблік зобов'язань, отриманих від кустаря-одинака, у банках не могли, а вільні кошти для здійснення цієї мети товариства не мали [148, арк. 65]

Ощадно-позичкові товариства у складі ХКС виконували дуже важливу роль у розвитку міського виробництва, займаючи почесне місце. Баланс ощадно-позичкових товариств дорівнював 1 млн կрб і об'єднував як кооперованих кустарів, так і 1 500 одинаків станом на середину 1920-х рр. Обіг коштів товариств був найбільшим не лише в Україні, а й у Союзі загалом [148, арк. 36]. Але, незважаючи на це, дрібні виробники постійно зазнавали нестачі коштів.

Отже, кооперація була особливою формою організації – її ефективне функціонування було обумовлено врахуванням особистого і суспільного інтересу. Саме цим детермінувалась її виняткова історична стабільність – коли ініціатива членів кооперації була обумовлена власними внутрішніми мотивами [16, с. 35].

Таким чином, кустарно-ремісничий сектор промислового виробництва розглядався державою як важливий інструмент відбудови народного господарства. Проте подальший розвиток дрібного виробництва більшовики розглядали лише через кооперування всіх кустарів та ремісників.

Протягом 1920-х рр. було прийнято низку законодавчих актів, які дали початок та подальший розвиток кооперативним об'єднанням у кустарно-ремісничій промисловості. Усі державні органи пильно стежили за процесом кооперування, маючи за мету подальше посилення господарчих зав'язків між кустарними об'єднаннями та державою. Проте організаційна структура та форми кооперативних об'єднань так і не набули сталих форм у період непу.

4.2 Становлення та особливості функціонування кустарно-ремісничої кооперації в місті Харкові

Облік дійсного числа кустарів у системі промислової кооперації є складним питанням. Протягом 1920-х рр., особливо в першій половині, кустарна промисловість залишалася малодослідженою темою. А радянська статистика дає доволі різні відомості щодо кількості кооперованих кустарів. Найбільше зростання кустарно-промислових об'єднань спостерігалося впродовж 1924–1925 рр. Так, якщо 1922 р. у складі ХКС нараховувалося три кооперативні організації, 1923 р. – 8, то 1924 р. кількість об'єднаних кооперованих кустарів зросла до 36, а 1925 р. налічувалося 63 кооперативні об'єднання [142, арк. 132].

За матеріалами комісії Окрвиконкому за період 1924–1926 рр. відбувався найбільш інтенсивне зростання кооперації. Якщо в жовтні 1924 р. до кооперативної системи було залучено 2 197 осіб (27 % від загальної кількості всіх кустарів), то в жовтні 1925 р. – 4 235 осіб (60%), у жовтні 1926 р. – 6 053 кустарів (30 %) [112, с. 213].

Так, згідно з даними харківських кооперованих організацій станом на 1 жовтня 1925 р. ХКС об'єднувала по місту 4 235 міських виробників (або 85,62 % усіх виробників Харківщини – підраховано авторкою) у 80 (86,02 % від загального числа всіх виробничих кооперативів Харківщини) [185, с. 8]. Разом з округом загальна кількість кустарів по Харківщині становила 4 946 членів, об'єднаних у 93 промкооперативи) [189, арк. 8].

Через рік на 1 грудня 1926 р. кількість нових членів по місту зросла на 29 %, а число кооперативів на 12 % (відсоток підраховано авторкою), відповідно це становило по місту 5 999 кооперованих кустарів у 91 кооперативі [189, арк. 8].

Дещо інші дані можна знайти в статистичних дослідженнях Харківської округової планової комісії. У межах дослідження стану та розвитку Харківської місцевої промисловості також фіксували зростання кількості дрібних виробників. Так, якщо 1925 р. по Харкову нарахувалося 9 тис. кустарів, то 1927–1928 господарчого року – 12,5 тис. осіб (див. додаток В).

Різні дані в питанні виявлення дійсного числа дрібних виробників можуть бути пояснені недосконалістю радянської статистики та певною плутаниною між господарськими органами. Облік кустарів ускладнювався надзвичайною рухливістю складу членів кооперативних організацій, які в пошуках визиску могли реєструватися в декількох організаціях одночасно. Лише за період 1924–1925 рр. до складу ХКС вступили 33 кооперативи, а вибули 37. Зокрема деякі кооперативи існували лише по кілька місяців, а потім ліквідовувалися [142, арк. 61]. За період 1 жовтня 1925 р.– 1 грудня 1926 р. до ХКС вступило 52 нових промкооперативи з кількістю 365 учасників, у той же час вибуло 35 кооперативів з загальним числом учасників 576 осіб [143, арк. 8]. Усе це додавало плутанини в обрахунках дійсної кількості кустарів.

Одночасно, незважаючи на достатньо швидкий приріст нових кооперованих членів, загальна кількість кустарів у кооперативі в середньому становила 43–50 осіб на один кооператив з урахуванням ощадно-позичкових товариств. Зокрема 1925–1926 рр.– 41 % складали товариства що нараховували у своїх лавах від 100 осіб, 31 % товариства – від 11 до 50 осіб (див. додаток М).

По Україні процес кооперування особливо інтенсивно відбувався у другій половині 1920-х рр. Так, якщо впродовж 1925–1926 рр.

нараховувалося 1 224 промкооперативи з 62 483 кустарями, то 1927 р. кількість кустарів зросла майже удвічі й становила 103 769 товаровиробників, які входили до 1 833 промкооперативів [245, с. 62].

А отже, стрімке зростання кооперованого сектора по Харкову збігалося у загальними тенденціями по УСРР. Збільшення кількості кустарів, які вступали до кооперованих організацій, було обумовлено економічною зацікавленістю в результаті отриманих пільг від радянської влади. Насамперед кооперативні організації приваблювали кустарів можливістю отримати дефіцитну сировину та гарантований збут готової продукції.

Отже, до радянської системи кооперації було втягнуто на кінець непу значну кількість дрібних виробників. Проте успіхи кооперації не були однаковими в місті та селі. Кооперування по Харківському округу значно поступалося місту за кількістю членів. Але встановити дійсну кількість членів кустарно-ремісничої кооперації дуже складно. По-перше, дані обліку були нерідко завищенні місцевими органами, для того щоб продемонструвати виконання постанов керівної партії та уряду. По-друге, мала місце певна плутанина та різночитання цифрових даних окремими державними органами. По-третє, особливість кустарного виробництва обумовлювала розпорашеність та окремішність дрібних виробників, що ускладнювало облік виробничих одиниць. Окрім цього, часто під виглядом кустарів та ремісників працювали приватні підприємці або представники торговельного капіталу. До того ж самі більшовики тривалий час шукали форми та методи системи кустарної кооперації (не було сталих і системних форм). Тому облік дрібних виробників першої половини 1920-х рр. мав і похиби.

У роки непу осередком кустарної кооперації Харкова була ХКС. Більшовики покладали на спілку завдання очолити кооперативний рух кустарів, сприяти організації колективних виробництв з використанням нового устаткування та всебічно покращувати умови праці дрібних виробників.

Харківська «Кустар-Спілка» як центр кооперації округу охоплювала більшість кустарів міста. У той час коли Союз кустарів-одинаків 1925 р. налічував 1 915 членів, спілкою було кооперовано 5 498 кустарів міста, тобто більшість [143, арк. 8]. Про результативність роботи ХКС свідчить динаміка кількості членів. Так, якщо 1925 р. нарахувалося 5 498 осіб, об'єднаних у 80 промкооперативів, то 1926 р. було вже 7 826 осіб, які об'єднувалися в 91 промкооператив [143, арк. 8]. Зокрема з цього числа було 5 ощадно-позичкових товариств (2 991 членів) і 103 продукційно-трудових і складсько-сировинних (2 507) (див. додаток Г). З них 80 кооперативів (4 235 членів, або 77 %) знаходилися в Харкові і 28 (1 263 – 23 %) – на Харківщині (додаток Д). А отже переважна більшість кооперованих кустарів була зосереджена саме в Харкові.

Із загальної кількості всіх кустарів Харкова протягом 1927–1928 рр. спілка охоплювала 62 % зайнятих осіб [191, арк. 13, 26]. 1928 р. – 82,3 % (10 132 кустарі) дрібних виробників [191, арк. 13]. Відповідно, вивчення ХКС дозволяє отримати уявлення про пересічного кустара Харкова.

Серед кустарів які долучились до ХКС були виробники різних промислів – кравецької, деревообробної, хімічної, шкіряної та інших [65,, с. 69]. Основна господарча робота ХКС полягала в постачанні своїх членів сировиною та забезпечені збути готової продукції. Також керівництвом ХКС проголошувалася за основу роботи не лише господарська діяльність, а й обслуговування правових та громадських потреб промкооперативів. При ХКС діяла каса медичної допомоги, що охоплювала 636 сімей кустарів та надавала всі види медичної допомоги [142, арк. 134]. Також існувала каса взаємодопомоги, юридична частина, споживча кооперація.

Каса взаємної допомоги кооперованим кустарям була організована 1925 р. На основі 10 % відрахувань від заробітної плати в касі кустар міг отримати всі види медичної допомоги, а також йому сплачувалася певна грошова компенсація через хворобу. У середньому нарахування на кожного

кустаря дорівнювало 7 крб на місяць. На початок 1926 р. нараховувалося 1 400 членів (або 14,5 % від загальної кількості ХКС) [142, арк. 134]. Навіть існував клуб ім. Т. Г. Шевченка, який мав вести культурно-освітню та політичну роботу. 1925 р. він нараховував 683 члени (що становило 14,8 % від загального числа кооперованих кустарів), хати-читальні, громадські організації тощо [142, арк. 14–15].

Значний попит серед інших форм об'єднань промислової кооперації мали ощадно-позичкові товариства у складі ХКС. Їх баланс 1926 р. дорівнював 1 млн крб. Обіг коштів товариства був найбільшим не лише в Україні, а й у всьому Союзі [148, арк. 36]. Меншу популярність мали складсько-сировинні товариства та виробничі артілі.

Найпотужніші економічно та господарчо незалежні кооперативи були представлені в Харкові ощадно-позичковими товариствами, виробничими артілями з виготовлення взуття, оброблення дерева, шкіри тощо [159, арк. 79]. Так, 1926 р. Харківське ощадно-позичкове товариство нараховувало 1 332 члени, ощадно-позичкове товариство «Допомога» – 896 членів, «Робочий кредит» – 268 членів. Щодо виробничих артілій, варто назвати насамперед товариства з оброблення дерева «Деревообробщик» (179 членів), панчішно-трикотажне виробництво «Чулочник» (179 членів), палітурно-картонажне-виробництво – артіль «Пробуждение» (120), а також з оброблення шкіри та виготовлення взуття – «Маяк праці» (92) [142, арк. 47–51].

Розбудова системи кооперації найбільш активно відбувалося в місті. Це твердження доводять дані обліку ХКС. У період 1924–1925 рр. (або 1925 р.) з-поміж 5 498 дрібних виробників Харківської губернії 78 % (або 4 295) становили саме міські товаровиробники (див. додаток Е).

За характером виробництва впродовж 1924–1925 рр. серед кооперативів міста за кількістю задіяних кустарів та ремісників переважали кравецькі (27,93 %) та металообробні (17,11 %), що становили 42 % усіх виробничих артілій і мали охоплювати більшу частину кооперативних

осередків (див. додаток Ж). Також достатньо популярними були виробничі осередки в харчовій (10,05 %), кравецько-шапкарній (9,59 %), палітурно-картонажній (8,49 %) та деревообробній (8,17 %) (див. додаток Ж).

Наступного 1926 р. виробничі тенденції у виробництві дещо змінилися у бік збільшення кількості кустарних кооперативів у галузі оброблення шкіри. Так, серед задіяних осіб у кустарному виробництві міста найбільша кількість дрібних виробників була зосереджена в шкіряному (612 осіб, або 29,91 %), металообробному (310 осіб – 15,15 %), кравецькому та шапкарному (282 – 13,78 %), а також палітурно-картонажному виробництвах (259 – 12,66 %). Достатньо міцні позиції зберігали харчосмакова та деревообробна галузі – 221 та 212 кустарів (див. додаток И).

Статистичні дані Комітету сприяння кустарній промисловості по Харківському округу віддзеркалювали загальну тенденцію по місту, окрім промислових підприємств з виготовлення будівельних матеріалів, яких майже не було у Харкові. Так, за характером виробництва найбільша кількість дрібних виробників кустарної промисловості згідно з даними по кооперованим кустарям зосереджувалася в шкіряній галузі та виробництві взуття (32,3 %) і виготовленні будівельних матеріалів (24,3 %). Значну кількість кустарів поглинала металообробна (14 %), кравецько-шапкарна (14,8 %) та харчосмакова (10,32 %) галузі (див. додаток К).

Загалом протягом непу виробничі об'єднання, що поглинили найбільшу кількість робочої сили, були зосереджені в деревообробній, металообробній, харчовій, кравецькій (швацькій) та шкіряній галузях.

Порівняно з дореволюційним часом, до кустарного виробництва було залучено більшу кількість жінок. Більшовики намагалися притягнути до кооперації і жінок, і з кожним роком їх число зростало. Якщо 1925 р. жінок було не більше 10,5 %, 1927 – 15 %, то 1928 р. уже налічувалося майже чверть з усіх задіяних у кооперованому секторі кустарного виробництва [214, арк. 244]. Для посилення частки жінок у виробничій промкооперації у Харкові 1927–1928 рр. навіть було створено два нових промисли:

вишивальний та іграшковий, у яких станом на 1 жовтня 1928 р. працювало близько 900 жінок [147, арк. 244].

Місце кустарно-промислової кооперації УСРР у системі Всекопромсоюзу було вагомим. Так 1 січня 1925 р. сектор кооперованої кустарно-ремісничої промисловості становив 27 % від загальної кількості кооперативів по Союзу із задіяними 23 % фізичними особами [57, с. 15]. Загальний обіг коштів у промкооперації був досить значним, і з кожним роком протягом непу зростав. Так, 1924–1925 рр. було продано виробів шкіряної галузі на 301 608 крб, металообробної – 118 635 крб, лозової – 94 238 крб. Менші обсяги мали текстильна, деревообробна та інші царини [142, арк. 63].

Зазначимо, що обіг коштів по місту набагато випереджав обіг промкооперації по Харківському округу. Зокрема за 1925–1926 рр. ця цифра становила 5 219 000 крб, у той час коли по округу – 513 738 крб. Загальна ж сума обігу кустарної промкооперації Харківщини становила 5 732 738 крб [148, арк. 62].

Основна господарча робота ХКС полягалася в постачанні своїх членів сировиною та забезпечені збути готової продукції. ХКС вела активну роботу й значна активізація господарчої діяльності кооперативних товариств розпочалася саме після надання пільг.

Так, за перше півріччя 1925–1926 рр. ХКС продала сировини та виробів своїх членів на суму 1 700 009 крб, на 1 534 425 крб було заготовлено сировини для кооперованих кустарів і видано позик на суму 926 070 крб [148, арк. 26].

Наступного року оберти значно зросли. Так, загальний обіг капіталу ХКС з обліково-позичкових та торговельно-посередницьких операцій становив за перше півріччя 1925–1926 господарчого року 2 909 111 крб, тоді як за весь 1924–1925 р. загальний обіг був 1 707 562 крб. Тобто лише за півріччя простежувалося збільшення капіталообігу на 70 % [142, арк. 127]. Згідно з даними 1926 р. по 39 кооперованим підприємствам обіги з

виробництва становили 1 226 441 крб, у середньому на одну артіль припадало 31 447 крб [148, арк. 56].

Якщо аналізувати обіг капіталу в різних кустарних галузях середини 1920-х рр., можна дійти висновку, що найбільш значими за обігами коштів були шкіряна (1,5 млн крб за півроку), металообробна (621 тис.), харчосмакова (540 тис.), деревообробна (400 тис.) галузі та палітурно-картонажне виробництво (435 тис. крб). Досить вагомою була текстильно-кравецька (швейна) галузь (186 тис. крб) та хімічне виробництво (64 тис. крб) [148, арк. 22, 24, 62–63].

Для кращого розуміння розвитку та функціонування виробничої кооперації Харкова проаналізуємо пріоритетні кустарні галузі міста. Шкіряна галузь була однією з найчисельніших у Харкові. По місту найбільш популярним промислом було виробництво чобіт. У галузі було кооперовано близько 600 осіб. Чотири артілі по 100 осіб, дві артілі по 60 і 10 осіб. У кожній артілі у середньому було по 10 кустарів [148, арк. 22]. Харківські кустарі були значним гравцем на ринку взуття. Місячне виробництво становило 20 тис. пар взуття. У цій царині був швидкий обіг коштів – близько трьох місяців. Це сприяло бурхливому зростанню кількості зайнятих кустарів у галузі. Також були шкіряні заводи, які охоплювали по місту три артілі з 45 членами. Але одночасно держава мало допомагала кустарям – постачання сировиною було незначним. Лише 25 % отримували від держави, решта була вимушена здобувати на ринку самотужки.

Металообробна галузь була в місті другою за обсягом виробництва та обігом коштів. Існувало два заводи з виробництва цвяхів (по 25 кустарів на кожному). Вони виготовляли 10 тис. пудів готових виробів (цвяхи, дріт, штампувальні вироби) на місяць. До найбільших артілей належала «Агромеханік» (50 кустарів), яка спеціалізувалася на виробництві агромеханічних приладів та обслуговуванні держустанов. «Кустар-Будівник» виготовляв ваги для держпромисловості та кооперації. Також функціонувало близько 14 артілей (по 10–20 кустарів у кожній), які спеціалізувалися на

виготовленні механічного обладнання, друкарських машин, електромеханічних приладів тощо. Власні кошти артілей становили 91 тис. крб, а позикові – 219 тис. [148, арк. 62].

Харчова галузь була третьою за загальною сумою обігу. Найбільш потужними фабриками була «Ідеал» (50 осіб), хлібопекарська артіль «Криниця» (60 осіб), махоркова фабрика «Енергія» (40 осіб). Кооперовано в цій галузі було 191 особа в семи кооперативах. Власні кошти артілей становили 72 тис. крб, позикові – 116 тис. крб [148, арк. 62]

Деревообробчі артілі спеціалізувалися на виробництві меблів, бондарних виробів, тари тощо. 1925–1926 рр. діяли одна артіль на 150 кустарів і дві по 30 осіб. Власні кошти артілей були скромними – 27 тис. крб, позикові – 165 тис. крб [148, арк. 62].

Палітурно-картонажна галузь охоплювала багато кустарів. Дві артілі по 120 осіб і чотири по 20–30 виробників. Виробляли зошити, блокноти, книги тощо. Власні кошти артілей – 34 988 тис. крб, позикові – 73 750 тис. крб [148, арк. 63].

До потужних виробників міста належало кустарне трикотажне та кравецьке виробництво. Ця галузь охоплювала по місту 1 тис. панчішників і 1 тис. кустарів у кравецько-шапкарному виробництві. Кустарі, зайняті в артілях з виробництва панчіх, самостійно займалися заготівлею сировини на ринку і туди ж збували свою продукцію. Загалом за місяць харківські кустарі виробляли 60 тис. дюжин панчіх. Власні кошти артілей становили 19 тис. крб, позикові – 30 500 тис. крб [148, арк. 24]. Хімічне кустарне виробництво по місту було представлено миловарнями та фарбувальними артілями. Однією з найбільших була «Зеркальщик» (25 членів, а її загальний обіг – 378 тис.). Власні кошти артілей становили 36 тис. крб, позикові – 86 тис. крб [148, арк. 62.]

Певна робота велася з механізації кустарних промислів. Так, одне з найпотужніших товариств з виробництва панчіх «Чулочник» було облаштоване майже сотнею ручних панчішних машинок, швейними та

шпульними машинами. Працювало товариство на міській електроенергії [112, арк. 213]. За місяць товариство виробляло 60 тис. дюжин панчіх [148, арк. 63]. Проте, незважаючи на гучні заяви представників влади, більшість кустарних товариств не отримували необхідних коштів на механізацію.

Аналізуючи розвиток кустарних галузей за кількістю задіяних осіб, можна виокремити серед інших шкіряну та кравецьку. Масштабність розвитку цих галузей підтверджують цифри. У Харкові на 1927 р. нараховувалося 20 промкооперативів, які охоплювали 577 дрібних виробників. Це становило 37,4 % усіх виробників по Харівському округу. У той же час в окрузі кооперативи були потужними виробничими одиницями. Зокрема 966 кустарів були об'єднані у три кооперативи [142, арк. 213].

Серед кустарів найбільшу популярність мали кооперативи з виготовлення взуття. Так, згідно з доповідною запискою ХКС про стан шкіряно-швецького (шкіряного та кравецького) промислу 1927 р. кооперативи з виготовлення взуття становили близько 74 % серед усіх задіяних робітників у цій галузі (див. додаток Л).

Найбільшими виробничими артілями Харкова за кількістю членів, що об'єднували дрібних виробників 1925 р. у кравецькій справі було товариство «Чулочник» (159 кустарів), у шкіряній галузі – товариство «Маяк Праці» (92 кустарі), товариство «Червона Зірка» (82), товариство «Самоход» (81), у деревообробній галузі – товариство «Деревообробник» (179) [142, арк. 61].

Кооперативні організації харківських кустарів здебільшого були невеликими за кількістю членів. Так, 1926 р. кооперативні організації, що об'єднували від 5 до 10 осіб, тобто 37,4 % загальної кількості дрібних кооперованих виробників, від 20 до 35 осіб – 28,4 % [142, арк. 132].

Збут та заготовлення сировини члени союзу проводили через ХКС, яка укладала низку договорів з державними, громадськими та кооперативними організаціями для закупівлі сировини та продажу готових виробів. Проте

постачання сировини було одним із складних питань харківської кооперації. Заготівля сировини ХКС відбувалася переважно через приватних осіб та держустанови. Постачання через кооперативні органи мали менше значення, а власні заготівлі становили незначну частку в загальному обсязі заготівель. Співвідношення контрагентів постійно змінювалося. Так, протягом 1925–1926 рр. основну частку в заготівлі сировини відігравали приватні особи (30,1 %), за умови значної участі ХКС (27,7 %) та держустанов (23,7 %). Але політика наступу на приватний капітал та посилення курсу на «суцільну кооперацію» призвела впродовж 1926–1927 рр. до зменшення частки приватника до 22,3 %, та стрімкого зростання заготівель через ХКС (36,9 %) і держустанови (28,6 %) [214, арк. 128.].

З початком проголошення індустріалізації відбулися суттєві зміни в господарчій роботі ХКС – постачання сировини відбувалося переважно через укладання генеральних договорів з державними підприємствами, а також з громадськими та кооперативними організаціями. Зокрема Краматорський завод, Кустекспорт постачали дріт для ХКС, підприємство Лозоплетіння – лозу тощо. Також члени кооперації могли розраховувати на регулярний відпуск краму (угоди на відкриття твердих лімітів) таких підприємств: Вукоспілка, Шкірсиндикат, Сільський Господар та ін. [142, арк. 63]. Також мала місце закупівля сировини на ярмарках (Полтавський, Нижегородський тощо). Укладання гендоговорів посилювало залежність дрібних виробників від держави та сприяли поступовій інтеграції дрібних виробників до планової економіки СРСР.

Аналізуючи виконання плану ХКС у питанні постачання артілей 1924–1925 рр., можна зазначити що найбільший попит у дрібних виробників мали шкіряний (52 %) та металевий (20 %) крам, менші обсяги мало постачання текстильного (7 %), деревообробного (2,5 %), лозового (3,5 %) та іншого (15 %) краму [142, арк. 63].

Збут виробів членів ХКС йшов переважно на комісійних засадах через крамниці та склади. Окрім цього, для роздрібного продажу низка

кооперативів для збуту своєї продукції мала крамниці у Харкові. Зокрема впродовж 1924–1925 рр. у Харкові було вісім крамниць [142, арк. 64]. Деякі з них були в інших містах [214, арк. 128]. Збут кустарних виробів ХКС проводила переважно серед кооперативних (53 %) та державних установ (42 %) [142, арк. 64]. Також мало місце укладання строкових договорів з підприємствами Харкова (Південсталь, Южмаштрест, Хемвугілля тощо), а також через постійні представництва ХКС у Москві, Ленінграді та Ростові-на-Дону [142, арк. 76]. А починаючи з середини 1920-х рр. навіть вживалися заходи щодо гуртового збуту через штат вояжерів. Зокрема 1925 р. їх було троє, а 1926 р. – четверо вояжерів [142, арк. 63].

Радянські господарчі органи з кожним роком посилювали тиск на кооперованих виробників, схиляючи до «ув'язки» з держпромисловістю. Так, якщо 1924 р. було зафіксована «ув'язка» з 31 об'єднанням, то наступного року їх кількість подвоїлась і склала вже 75 об'єднань [142, арк. 63].

З середини 1920-х рр. господарча робота харківської кооперації досягла значних успіхів – збільшився обіг капіталів ХКС. Зокрема торговельно-посередницькі операції за перше півріччя 1925–1926 рр. зросли майже вдвічі порівняно з річним обігом за 1924–1925 рр. Якщо протягом 1924–1925 рр. загальна сума була 1 034 410 крб, то за перше півріччя 1925–1926 рр. вона сягала 1 983 089 крб. Порівняно з 1924–1925 рр. на 70 % (2 909 111 крб) виріс і загальний обіг ХКС з обліково-позичкових та торговельно-посередницьких операцій за перше півріччя 1925–1926 рр. (1 707 562 крб) [142, арк. 127]. ХКС проводила значні торговельно-посередницькі операції. Зокрема впродовж 1924–1925 рр. загальна сума обігу була 1 034 410 крб, 1925–1926 рр. вона сягала 1 983 089 крб.

Товарний обсяг виробленої продукції був значним. Зокрема 1926 р. лише товари кооперованих артілей і товариств становили 12 млн крб на рік. Серед лідерів промисловості було: виробництво взуття – до 20 тис. на місяць,

панчіх – 30 тис. дюжин на місяць, виробів з металу – 10 тис. пудів на місяць, інші вироби деревообробного, кравецького, харчосмакового та іншого виробництва [148, арк. 94].

Варто відмітити, що найбільший попит у харківського споживача протягом 1924–1925 рр. мали вироби шкіряної (301,608 крб), металообробної (118,635 крб) та лозової (94,238 крб) галузей. Менші обсяги мали текстильна (27,495 крб) та деревообробна (6,535 крб) інші (54,117 крб) галузі [142, арк. 63].

Найбільш прибутковими в Харкові були такі види кустарного виробництва: кравецька, оброблення хутра, ремонт годинників, штампувальні майстерні, вироблення мазі та взуття, ювелірне виробництво [148, арк. 100].

Вироби українських кустарів мали певний попит за кордоном та на території СРСР. Зокрема 1925 р. Кустекспорт репрезентував за кордоном українські вироби в галузі художньо-текстильного виробництва на виставках-ярмарках у Лейпцигу, Мюнхені, Франкфурті-на-Майні, Ліоні, Парижі тощо [256, с. 42].

Незважаючи на найчисельнішу організацію, більшість кооперативів шкіряної та кравецької промисловості знаходилися в непростому фінансовому становищі. Короткотермінові кредити з боку держави не покривали наявні потреби в коштах.Хоча постачання здебільшого проводилося через державні установи (56 % протягом 1925–1926 рр.). Проте асортимент сировини часто не відповідав характеру виробництва та призводив до продажу зі збитками [142, арк. 214].

Аналогічні проблеми з фінансовим становищем мали кооперативи деревообробної промисловості. Так, найбільші артілі по місту – «Древообробщик» (179 членів) та «Наука і забава» (33 члени) становили важливий сегмент ринку товарів широкого вжитку. Але, окрім проблеми нестачі коштів у питанні заготівлі сировини, більшість артілей мали складну ситуацію з виробничими приміщеннями. Майстерня товариства

«Деревообробщик» чотири роки знаходилася в приміщенні житлового будинку, стан якого було визнано 1927 р. пожежонебезпечним. Але товариство не могло звільнити приміщення через наявність різного важкого устаткування, що потребувало значних витрат, на які не було коштів [142, арк. 220].

Товариство «Наука і забава» орендувала приміщення у ХОВМП. Орендна плата була дуже високою, через що товариство не могло зробити капітальний ремонт. Це гальмувало господарську діяльність.

Усі ці проблеми вимусили 1927 р. голову президії Комісії сприяння кустарно-ремісничій промисловості Малишко визнати, що ХКС була не спроможна фінансово обслуговувати кооперованих кустарів, а тим більше збільшувати їхню кількість.

Хоча держава повинна була постачати сировину кооперативним організаціям, проте на практиці далеко не всі галузі були охоплені. Зокрема щодо шкірсировини центр кооперації – ХКС хоч і була включена до плану, однак існували різні формальності, які обмежували можливості її отримати. А щодо постачання мануфактурою взагалі не були включені до плану. Тому станом на середину 1926 р. кравецька промисловість міста була в занепаді. Аналогічна ситуація спостерігалаась у виробництві панчіх тощо [147, арк. 34]. Зокрема члени правління ХКС у лютому 1929 р. нарікали на погане постачання необхідної сировини. Лише половина кооперативів була забезпечена сировиною, через що виробничі плани впродовж 1928–1929 р. були під загрозою [148, арк. 101].

Тому, на думку дослідників 1920-х рр., однією з центральних проблем кустарно-промислової кооперації було проблемою кредитування. Нестача обігових коштів завжди була головною проблемою кустаря, внаслідок чого він з особливою безнадійністю потрапляв у руки торговельно-скупницького та лихварського капіталу [124, с. 18]. У містах був більш швидкий товарообіг і грошовий обіг. Великі залишки коштів у населення сприяли посиленому

розвитку кооперативних кредитових товариств. Тому в них кредитна основа була часто виражена більш яскраво, а іноді із спекулятивним характером.

Але, незважаючи на офіційний курс сприяння та підтримки кустарно-ремісничого виробництва, влада була нездатна в достатній мірі забезпечити виробників найбільш необхідним – сировиною та напівфабрикатами, наданням кредиту тощо [115, с. 102]. Обмеженість обігових коштів, неповне задоволення потреб артілей у сировині, невчасне виконання замовлень клієнтури – усе це дуже заважало задовільній роботі виробництва [142, арк. 65]. Проте, незважаючи на низку проблем, що існували в системі кооперації, заходи більшовиків, спрямовані на всеосяжне кооперування дрібних виробників, лише посилювалися.

Швидкий обіг коштів у дрібному виробництві потребував кредитних коштів. Більшість кредитних коштів ХКС отримувала від Міськбанку (80 тис.), Державного банку (10 тис.). Ще велося кредитування з боку Сільбанку та Українбанку, хоча воно були недостатнім. Подекуди кооперованим кустарям щастило отримати довготермінові позики. Зокрема 1924 р. від комісії ім. Рикова були отримані 75 тис. крб терміном на два роки. Отримана позика була розподілена між трьома товариствами. 1925 р. Наркомфін дав позику 30 тис. крб терміном на п'ять років [148, арк. 26]. Також більшість об'єднань були вимушені самотужки заготовляти необхідну сировину та напівфабрикати. Як правило, від державних організацій отримували не більше ніж чверть, а решту здобували на ринку.

Окрім цього, мали місце нестача сировинних товарних ресурсів та неузгоджена й складна організаційна будова. Також були відсутні необхідні технічні та організаційно-промислові фахівці, що призводило до слабкості кооперації. Однією з суттєвих проблем кустарної кооперації були недостатня маневрованість, неврахування кон'юктури ринку та потреб споживачів. Так, у кінці 1925–1926 рр. і на початку 1926–1927 рр. була тимчасова криза збуту низки кустарних виробів [170, с. 108]. Це було обумовлено тим, що промислова кооперація здебільшого опікувалася питанням постачання

сировиною та напівфабрикатами, у той час як проблеми збуту продукції залишалися поза увагою, адже сприятлива кон'юнктура перших років непу виключала будь-яку можливість затоварювання.

Загалом кустарі, зайняті в галузях з найбільшими обігами коштів, виготовляли різноманітні вироби широкого вжитку, що збувалися переважно на ринок. Працювали як на приватні замовлення, так і для ХКС а інші державні установи. Але слабкість фінансової бази ХКС не дозволяла повною мірою розгорнути виробництво. Асортимент сировини часто не відповідав характеру виробництва та призводив до продажу зі збитками. Усе це вело до розладу господарської діяльності кооперативів – простою або повної зупинки виробництва на цілі тижні. Окрім цього, послаблювала кооперацію нестача необхідних технічних та організаційно-промислових фахівців [245, с. 87].

Найбільшою проблемою кустарно-промислової кооперації була нестача обігових коштів. Через брак коштів кооперований сектор дрібного виробництва зазнавав серйозних труднощів у господарській діяльності. Насамперед це стосувалося планового забезпечення кустарів сировиною та знаряддями виробництва, збуту їхньої продукції. Мало місце недостатнє навантаження замовленнями з боку різних державних підприємств. Слабкість фінансової бази системи промкооперації унеможливлювала завантаження всіх дрібних виробників роботою. Тому часто кустарі уникали вступу до кооперативів, надаючи перевагу приватнику, який міг забезпечити їх необхідними коштами та сировиною.

Обслуговування коштами та кредитом членів української промкооперації було гіршим, ніж в інших республіках (порівняно з РСФСР). Тому приватний торговельний капітал брав значну участь у кредитуванні кустарної кооперації. У питанні заготівлі сировини 1926 р. виробничими артілями приватні особи становили 47,4 %. Подібна ситуація спостерігалася і в питанні збуту продукції – 30,4 % [245, с. 31–32].

Тому міські кустарі знаходилися в тісному економічному взаємозв'язку з представниками приватного торговельного капіталу. Зокрема протягом

усього періоду непу приватний капітал мав вагоме значення й був посередником та скупником кустарної продукції, лихварем (довготермінові кредити) та постачальником для дрібних виробників сировини та напівфабрикатів. Місцеві радянські органи були вимушенні визнати значний вплив на кустарну галузь приватного капіталу. Згідно з матеріалами комісії Окрвиконкуму державне постачання кустарних артілей протягом 1925–1926 рр. становило лише 31,6 % [112, арк. 213]. Постійно проводилися розмови про заходи з планового постачання через ощадно-позичкові товариства. Проте брак коштів не дозволяв місцевій владі втілювати ці заходи в життя.

Високий відсоток участі приватного капіталу в системі виробничої кустарної кооперації турбував радянську владу. У другій половині 1920-х рр більшовики почали впроваджувати енергійні заходи щодо витіснення приватника. Тому значення планового постачання та збуту продукції з кожним роком збільшувалося за рахунок усе більшого витіснення приватника. Так, якщо 1925–1926 рр. приватний капітал у постачанні артілей становив 22 %, у збуті – 30 %, то вже протягом 1927–1928 рр. його участь зменшилася удвічі та становила в постачанні – 12,5 %, у збуті – 14 % [147, арк. 244].

Представники приватного торговельного капіталу нерідко виступали ініціаторами створення так званих фіктивних артілей із застосуванням найманих робітників, що як і самі підприємці, виступали під виглядом кустарів. Така виробнича діяльність під виглядом кооперативної артілі давала приватнику свободу від податків та сировину за вигідними розцінками [7, с. 248–249]. До того ж викрити такі артілі для радянської влади було не просто.

Столичні кустари з-поміж усіх форм кооперації надавали перевагу кредитній. Станом на 1925 р. у кредитних організаціях нараховувалося 64 % усіх кооперованих виробників (див. додаток Е). Зокрема, якщо до виробничих артілей згідно даними ХКС було втягнуто близько

2 046 виробників, то до ощадно-позичкових товариств – 2 496 осіб. Серед найбільших ощадно-позичкових кооперативних товариств можна виокремити три, а саме: Харківське ощадно-позичкове товариство, товариство «Допомога» та «Робочий кредит» (відновив діяльність 1929 р. після двохрічної перерви) [142, арк. 61]. Робота товариств поширювалася на артілі та кустарів-одинаків. Але загалом, харківських кустарів дуже приваблювали невиробничі форми кооперації, через те що дрібні виробники мали змогу уникати посередників у виробничому процесі та мати при цьому можливість самотужки розпоряджатись власними засобами виробництва [119, с. 198].

Ці товариства змогли охопити більшу частину кустарів-одинаків та акумулювати значні капітали. Ощадно-позичкові товариства допомагали кустарям у отриманні кредиту, сировини або реалізації готової продукції.

Одним з найбільших було Харківське ощадно-позичкове товариство. Так, 1926 р. воно охоплювало близько 2 206 кустарів-одинаків та 40 виробничих артілей із загальною кількістю 850 осіб [142, арк. 142]. Зокрема Харківське ощадно-позичкове товариство обслуговувало винятково кустарів-одинаків [112, арк. 213]. Проте, незважаючи на підтримку держави та великий попит серед дрібних виробників, усі товариства все одно були не спроможні задоволити потреби кустарів у кредиті. Дуже часто причиною була упередженість місцевої влади, яка гальмувала роботу товариств. Зокрема члени правління Харківського ощадно-позичкового товариства в доповідній записці до Комісії з надання допомоги кустарно-промисловій кооперації нарікали на перешкоди з боку місцевих органів у питанні отримання сировини тощо. Товариству було відмовлено на підставі того, що воно є приватною організацією [142, арк. 142]. Отже, зберіглась упередженість з боку державних структур.

Кредитні товариства налічували значну кількість харківських кустарів. 1927–1928 рр. кількість членів становила 8 743 осіб. Зокрема постачання одинаків сировиною становило суму 2 134 тис. крб, збут готової продукції –

3 649 тис. крб, позичок кустарям було видано на 1 636 тис. крб [145, арк. 13]. Але одночасно обслуговування кооперованих артілей у багатьох галузях за своїми розмірами перевищувало роботу з одинаками. Проте, незважаючи на велику популярність серед дрібних виробників, кредитні товариства часто зазнавали нарікань з боку влади. Так, гостру критику більшовиків викликала нерегульованість виробничих стосунків у кредитних товариствах [145, арк. 13]. У кожному товаристві були різні норми та засоби видачі сировини, неоднакові вимоги щодо якості продукції, різні форми й методи кредитування, неоднакова плата за роботу тощо. Тому часто кустарі переходили від одного товариства до іншого, залежно від користі товариства. А інколи реєструвались одночасно в декількох. Хоча це й було заборонено, прослідкувати на практиці і виявити цей процес було дуже важко. Радянські чиновники визнавали дорожнечу кредиту для кустарів-одинаків. Останні повинні були сплачувати 14–18 % річних. Разом з цим члени товариства часто отримували низьку якість обслуговування. Цілком звичним явищем було дуже повільне проведення операцій товариством – терміном по декілька днів [145, арк. 13]. Але, незважаючи на всі недоліки в господарчій роботі кредитних товариств, останні стали у великій нагоді для харківських кустарів та ремісників.

Отже, ХКС була помітним учасником на ринку виробників товарів широкого вжитку. Цьому сприяло чимало чинників. По-перше, Харків був важливим торговельно-економічним центром і перетином залізничних шляхів. Місто знаходилося в центрі ринкових зв'язків. По-друге, столичний статус міста сприяв більшому дотриманню й упровадженню в життя нормативно-правових документів, ніж в інших регіонах республіки.

4.3 Кустарно-реміснича кооперація міста Харкова в умовах згортання непу.

Більшість заходів радянської влади в господарчій роботі були зорієнтовані на зміцнення зв'язку державних органів з кооперативними організаціями, як у галузі планування виробництва, так і реалізації продукції. Незважаючи на підтримку кустарного виробництва з боку держави, кооперовані кустарі зазнавали чимало проблем. Так, нерідко кустарям ХКС доводилося сплачувати надзвичайно високу орендну плату, яка лягала важким тягарем на плечі товариства [142, арк. 355].

Ціни на продукцію масового виробництва кооперованої кустарної промисловості в середньому були на 10 % вищими за аналогічні товари, вироблені держпромисловістю. Це пояснювалося недостатнім забезпеченням сировиною, нестачею або застарілістю устаткування, великими витратами по виробництва та з оплати високих ставок кредиту [148, арк. 26].

Незважаючи на видання Наркомфіном низки циркулярів про податкові пільги для кустарів і кооперованих артілей, на місцях кустарі зазнавали обмежень. Часто співробітники фінорганів виявляли упереджене ставлення до кустарів і по-своєму тлумачили основний закон та циркуляри Наркомфіну. Були випадки, коли різні податкові дільниці підходили до цього питання на власний розсуд. А складність у визначенні прибутковості та оподаткування кустарів призводила до частих непорозумінь та конфліктів між кустарями та фінробітниками [142, арк. 6].

Повсякчасно зустрічалася упередженість фінінспекторів та різне тлумачення постанов [102, с. 201]. Усупереч чинному пільговому оподаткуванню, місцеві податківці розглядали кустарів як підприємців, на яких потрібно було тиснути. Тому робітники кустарної кооперації постійно скаржились на недосконалість законодавства [57, с. 27].

Попри підтримку з боку радянської влади кустарі залишалися в нерівному правовому становищі. Харківським кустарям відмовляли в членстві в Будівничій житлово-комунальній кооперації – членами кооперативу могли бути лише робітники або службовці [142, арк. 168].

Харківські податківці часто підждали до питання оподаткування формально. Так, під час оподаткування 1927 р. порівняльним податком трьох іграшкових магазинів товариства «Наука і забава» облік було проведено на підставі обігу минулого року. Зокрема зовсім не враховувались особливості обігу поточного року [142, арк. 277]. Це ставило товариство в скрутне становище.

Окремим складним питанням була реєстрація безробітних членів артілей на Харківській біржі праці. Відповідно до чинних правил реєстрації на біржі праці підлягали тільки ті безробітні, які працювали за наймом [189, арк. 45]. Члени ж промислових кооперативних артілей у випадку виходу зі складу не реєструвалися біржею праці. Значну кількість членів кооперативів становили робітники, члени профспілок, що механічно вибували з їх складу як члени артілі. А отже, залишаючи артілі, робітники позбавлялися права надалі працевлаштовуватися, тому що біржа праці не реєструвала їх.

Непростими були житлові умови кустарів. Протягом 1920-х рр. квартирне питання стояло надзвичайно гострим для дрібних виробників. Так, у доповідній записці голови правління ХКС Грина до Харківського виконкому відзначалося, що найбідніша частина членів ХКС знаходилася винятково у важких квартирних умовах. Лише з 1926 р. кустарів у житловому питанні почали прирівнювати до робітничої верстви населення [142, арк. 34]. До 1926 р. вони могли бути навіть виселені без надання рівнозначної квартири [142, арк. 7]. До 1924 р. кустарі не приймалися до членів житлової кооперації, а відповідно не могли отримати за чергою житлову площа, що звільнялася. Наслідком такої політики було те, що вони могли отримати лише ті приміщення, на які ніхто не претендував, здебільшого напівзруйновані підвали [142, арк. 38].

Житлове питання стояло для кустарів надзвичайно гостро. Так, згідно з даними юридичної консультації при ХКС, більшість звернень кустарів та ремісників порушувала саме житлово-квартирні питання. Зокрема з 188 юридичних порад, наданих за два місяці 1925 р., 106 (або 64 %) із

188 стосувалися житлового права, решта – оподаткування [142, арк. 76]. Ця тенденція зберігалась. Так, за період 1 жовтня 1925 р. – 1 жовтня 1926 р. 50 % або 359 звернень за юридичною допомогою стосувалися суперечностей житлового права [142, арк. 136]. Це пояснюється тим, що закон про квартирну плату, а також обов'язкові постанови Харківського виконкому зовсім не передбачали кустарів. Тому кожна доноуправа на свій розсуд підходила до питання оплати кооперованим кустарям за житлову площа. Часто оподаткування кустаря сягало 1–3 крб за квадратний сажень, що призводило до низки судових процесів [142, арк. 136].

Надзвичайно поширені були непорозуміння, пов'язані з нарахуванням прибуткового податку. Відповідно до законодавства про прибутково-майновий податок кооперовані кустарі прирівнювалися до категорії «А» – робітників та службовців – і повинні були звільнятися від сплати податку за соціальною ознакою. Проте різні податкові дільниці підходили до цього питання на власний розсуд. Наслідком такої ситуації було те, що члени однієї артілі, що проживали в різних районах Харкова, могли по-різному оподатковуватися [142, арк. 136].

А отже, незважаючи на те, що існувала низка законодавчих норм, які звільняли кустарні кооперативи від певних видів оподаткування або суттєво зменшували ставки оподаткування, місцеві органи дуже часто прирівнювали кустарів до приватників [51, с. 71]. Зокрема переважна більшість кустарів ХКС у процесі виробництва на дрібних заводах та майстернях використовували електричну енергію для моторів та двигунів виробничого обладнання. У цьому випадку вони були вимушенні сплачувати найвищу ставку оподаткування як приватні установи. Це призводило до утримання значних сум і розладу виробничої діяльності [142, арк. 142].

Усі ці чинники мали негативний вплив на розвиток виробничої діяльності промкооперативів.

Недосконалість радянської податкової системи, надання пільг кооперованим кустарям, непорозуміння та упередженість у питаннях

оподаткування сприяли формуванню тіньового сектора. Починаючи з 1921–1922 рр. у великій кількості почали з'являтися «псевдокооперативи», «псевдотовариства», «псевдоартілі», які, широко застосовуючи найману працю, намагалися це приховати від державних органів, щоб уникнути сплати коштів на соціальні відрахування. Мали місце такі форми прихованого виробництва, як «надомництво» або «квартирництво» – система роботи на дому. Така форма зайнятості дозволяла підприємцям уникати трудове законодавство, не враховувати вимоги профспілок та зменшувати накладні витрати. Через високий рівень безробіття ці форми прихованого виробництва охоплювали значну кількість кустарів. Особливого поширення тіньове виробництво набуло в кравецькій (швейній), шкіряно-хутровій, гончарній та інших галузях промисловості.

Незважаючи на всі зусилля більшовиків, темпи розвитку кооперації залишалися незначними – 25 % від 525 тис. кустарів по УСРР. В кінці 1920-х рр. втягнення дрібних виробників почало здійснюватися «колективізаторськими» методами – із застосуванням репресій, чисток, ліквідації «диких артілей» тощо [32, с. 16]. Усе це примушувало дрібних виробників пристосовуватися до нових умов: вступати до кооперації, згортати виробництво або долучатися до тіньового сектора.

З середини 1920-х рр. тіньове виробництво набуло масового характеру у місті Харкові. Зокрема в грудні 1926 р. президія Комітету сприяння кустарної промисловості та кустарної кооперації звернулася до окрпрокуратури та окружного суду з проханням звернути увагу на зловживання та безгосподарність у кооперованому секторі дрібного виробництва Харкова. Зокрема голова комітету Машинко зазначав, що після надання пільг кустарній кооперації до виробничих об'єднань «увійшли елементи, що до цього часу не мали жодного відношення до кооперації». Також спостерігалося збільшення випадків псевдокооперації, зловживань та безгосподарності [142, арк. 186].

Широкі масштаби тіньового виробництва в кустарно-ремісничій промисловості вимусили державне й партійне керівництво республіки

поставити завдання обстеження та ліквідації псевдокооперації. Виконання цього завдання було покладено на місцеві владні органи, фінінспекцію праці та робітничо-селянську інспекцію. Масова перевірка діяльності наявних кооперативних об'єднань кустарної промисловості виявила значний розвиток тіньового сектора виробництва. Були порушені судові справи щодо звинувачень у зловживаннях у міських артілях, зокрема в таких, як «Деревообробщик» (деревообробне виробництво, 179 членів), «Кустар-Будівник» (ремонтно-будівельне виробництво, 55), «Ідеал» (харчосмакове, 44), «Сапожник» (шкіряне виробництво, 31), «Головний убор» (кравецьке та шапкарне, 6), «Девіз» (харчосмакове, 18), «Кондитер» (харчосмакове, 8) тощо [142, арк. 231, 457]. Як правило, такі дії призводили до призупинення, а згодом – ліквідації артілей.

Радянські господарчі органи у звітах за 1926–1927 господарський рік відмічали, що основними недоліками в роботі кооперативних об'єднань були невідповідальність кооперативним принципам взаємовідносин членів артілі з правлінням (випадки прийому та звільнення членів без загальних зборів, родинні зв'язки тощо), недостатня діяльність контрольних органів (ревізійні комісії та контрольні ради не мали авторитету), спрямованість діяльності правління винятково на господарчу роботу та ігнорування організаційних та громадських питань [48, с. 51]. Більшість кооперативів міста мали явні ознаки псевдокооперативності. За результатами ревізійних обстежень станом на 1926 р. до найчастіших випадків зловживань належали спекуляція (здебільшого перепродаж сировини), застосування приватного капіталу на лихварських умовах тощо [163, арк. 1]. Але під час перевірок увага ревізійних органів зосереджувалася не стільки на фінансовій діяльності, скільки на соціальному складі їх членів [142, арк. 136].

Також місцева влада вживала всіх можливих заходів для боротьби з «дикими» артілями. «Дики» артілі – це об'єднання кустарів-одинаків, які не були підконтрольні системі кооперації. Більшовики звинувачували їх у безгосподарності, порушенні трудового законодавства. Наприклад,

притягнення робітників у 2–3 рази більше, ніж це було передбачено статутом артілі тощо. Так, 1927 р. після обстеження некооперованих артілей оргвідділом ХКС, 13 будівельно-трудових артілей Харкова було виявлено лише чотири кооперовані осередки. Було вжито рішучих заходів, деякі артілі були ліквідовані, реорганізовані та включені до системи кооперації. На керівні посади залучали комуністів [142, арк. 136]. Отже, влада не залишала вибору – кооперування або згортання виробництва.

Під час згортання непу змінювалося ставлення партійно-державного керівництва до кустарного виробництва, якому вже не залишалося місця в майбутньому економічному розвитку країни. Кінцева мета подальшої реорганізації кустарно-промислової кооперації вбачалася в перетворенні кустарних кооперативів у великі кооперативні фабрики та заводи за типом державних підприємств [191, арк. 46]. У гонитві за кількісними показниками кооперативні організації ХКС створювалися без урахування економічної кон'юнктури. Перевага ідеологічних догм над економічною доцільністю призводила до руйнації первинної сутності системи кооперації [117, с. 244].

Застосування адміністративно-командних методів управління господарством країни призвело до зменшення частки дрібного промислового виробництва. У свою чергу це вплинуло на збільшення дефіциту товарів широкого вжитку та зростання тіньового сектора виробництва. А боротьба місцевої влади з псевдокооперацією виявилося непростим завданням.

Висновки до розділу 4. Кооперований сектор кустарного виробництва Харкова в роки непу зробив помітний внесок у розвиток промислового виробництва. Діяльність кооперативних організацій сприяла збільшенню й урізноманітненню промислового виробництва, відновленню господарчих зв'язків і наповненню ринку товарами широкого вжитку. Діяльність кооперативних товариств сприяла зменшенню безробіття по місту.

Створюючи сприятливі умови для кустарно-ремісничого сектору, органи радянської влади ставили за мету кооперувати дрібних виробників для поступового втягування в планову економіку країни. Для кооперації було створено систему пільгового кредитування, забезпечення її сировиною та збутом готової продукції.

У процесі впровадження курсу індустріалізації кооперативний сектор перетворювався на додаток до адміністративно-командної системи управління. Використавши ресурс кустарних виробників, більшовицьке керівництво підводило їх до поступового залучення до планової економіки країни. А сама кооперація вже сприяла поступовій пролетаризації харківських кустарів. Кооперативні об'єднання фактично були одержавлені, втрачали всі ключові ознаки кооперативності. Це призводило до втрати матеріальної зацікавленості працівників кооперативів і зниженню продуктивності виробництва. Будучи складником ринкової економіки, кооперація в умовах тоталітарної держави фактично втратила всі кооперативні ознаки, була одержавлена, а потім ліквідована.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях авторки [48, 49, 51, 115, 117, 119].

ВИСНОВКИ

Аналіз історіографічної бази показав, що дослідження розвитку кустарно-ремісничої промисловості у Харкові в роки непу є питанням актуальним і малодослідженим. За допомогою аналізу архівних документів, статистичних джерел, періодичної преси та інших опублікованих документів стало можливим усебічне висвітлення становлення та розвитку кустарно-ремісничої промисловості – державне регулювання галузі, аналіз дрібного виробника Харкова та становлення кооперації в дрібному виробництві.

Кустарно-реміснича промисловість посідала важливе місце в народному господарстві країни. Адже в умовах гострого дефіциту товарів народного вжитку саме дрібні виробники міста могли забезпечити населення необхідним крамом, послабити проблему безробіття. Протягом усього періоду непу відбувався процес формування стратегії більшовицької влади стосовно кустарно-ремісничої промисловості. З середини 1920-х рр. державою була видана низка законодавчих актів, що сприяли піднесенню дрібного виробництва. Дозволивши розвиток кустарно-ремісничої промисловості, більшовики поступово підводили виробників до системи виробничої кооперації, фактично не залишаючи кустарям-одинакам вибору.

У роки непу відбувалося бурхливе зростання кількості задіяних осіб у кустарно-ремісничій промисловості. Жодна з інших соціальних груп Харкова не зазнала таких стрімких темпів. Гострий товарний голод у країні, поширення приватного торговельного капіталу, певна підтримка кустарного виробництва з боку держави, недосконала податкова система – усе це допомагало більш гнучкій адаптації дрібних виробників до нових умов існування та сприяло розвитку кустарно-ремісничого сектора промисловості.

Харківські кустари були неоднорідною групою як за національним складом, соціальним походженням, так і виробничим потенціалом. Порівняно з дореволюційним часом серед дрібних виробників значно зменшилася частка висококваліфікованих фахівців, нерідко товаровиробники

здобували досвід уже в процесі виробництва, що було обумовлено винищеннем старої буржуазії протягом 1917–1921 рр. За національною ознакою серед харківських міських виробників переважали євреї, за значної участі українців та росіян.

Провідними царинами підприємницької активності дрібних виробників Харкова були кравецька, деревообробна, харчосмакова, металообробна, шкіряна, виробництво та ремонт взуття. Ці галузі були найбільш рентабельними, не потребували значних інвестицій і давали швидкі обіги капіталу. За формуєю власності більшість кустарних майстерень належала приватним підприємцям за незначної участі державних та кооперативних товариств.

Незважаючи на існування низки законодавчих документів, які були покликані сприяти розвитку кустарно-ремісничої галузі, на місцях дрібні виробники постійно зазнавали обмежень у питанні кредитування, реалізації наданих урядом пільг тощо. Часто зустрічалися випадки порушень та невиконання постанов центрального уряду на місцях. Упередженість фінінспекторів, ворожість радянських чиновників, різне тлумачення постанов про податкові пільги викликали численні непорозуміння – усе це стримувало розвиток кустарно-ремісничого виробництва й закладало сприятливе підґрунтя для формування тіньового сектора в кустарній промисловості. Через те що кустарі-одинаки були підприємцями, профспілки часто сприймали кустарів як нетрудовий елемент радянського суспільства. Отже, незважаючи на відродження дрібного приватного виробництва, принципи щодо обмеження та усунення приватника зберігалися.

Кустарі-одинаки були економічно самостійними виробниками – а отже, вони становили загрозу для більшовиків, як потенційні політичні опоненти. Тому влада вживала всіх заходів, щоб якомога швидше інтегрувати всіх кустарів-одинаків до радянської системи кооперації. Втягуючи кустарів та ремісників до виробничих осередків з усупільненими формами виробництва, більшовики намагалися змінити саму приватновласницьку

природу дрібних виробників. Адже кустарі та ремісники традиційно були прихильниками приватного виробництва. Також на кооперацію покладалося завдання виявити незареєстрованих кустарів і ремісників, працювали у нелегальному виробництві, та встановити над ними контроль. Зокрема нерідко кооперованих кустарів протиставляли приватним кустарям-одинакам.

Для сприятливого розвитку кооперованого сектора більшовиками було прийнято низку законодавчих актів, що регулювали становлення та подальший розвиток галузі. Порівняно з кустарями, які працювали одноосібно, члени кооперативних товариств отримували значні пільги в питанні оподаткування, сплати місцевих зборів, постачанні сировиною та напівфабрикатами, а також можливість отримати дешевий кредит тощо.

Дозволивши розвиток кооперації на початку непу, починаючи з другої половини 1920-х рр. держава посилювала тиск на кооперованих виробників. Після проголошення курсу на індустріалізацію пріоритетним завданням для більшовиків стала індустріалізація будь-якою ціною. Згортання непу призводило до посилення боротьби в приватником. Кустарі почали розглядатись більшовицькою владою як небажані конкуренти на ринку сировини та напівфабрикатів. Приватне виробництво розглядалося як загроза політичній гегемонії більшовиків. Незважаючи на це, до кінця непу дрібні приватні виробники Харкова залишалися лідерами щодо загальної вартості продукції у виробництві товарів широкого вжитку. Цей факт підтверджував, що приватне виробництво давало вищу продуктивність праці, а отже, й ефективність.

Загалом кооперація справила позитивний вплив на розвиток кустарно-ремісничого виробництва, особливо в першій половині 1920-х рр. Адже через систему кооперації дрібні виробники уникали сплату низки обтяжливих податків та отримували багато пільг. Учасники виробничих артілей мали змогу застосовувати у виробництві більш прогресивну техніку, новітнє устаткування та отримували виробничі приміщення. Діяльність

кооперованих промислових осередків сприяла відкриттю нових галузей виробництва, наповненню внутрішнього ринку товарами широкого вжитку та відновленню ринкових зв'язків.

У гонитві за статистичними показниками було ліквідовано принцип добровільності утворення кооперативів. Під податковим та адміністративним тиском кустарів та ремісників примушували вступати до кооперативів або згортати свою виробничу діяльність. На кінець непу всі кустарні виробничі товариства та артілі були втягнуті до системи радянського планового управління. А сама кооперація розглядалася як проміжна тимчасова ланка на шляху до інтеграції кустарів та ремісників у сектор державної промисловості.

Отже, протягом 1920-х рр., незважаючи на введення непу та впровадження в народне господарство елементів ринкової економіки лінія на класову боротьбу скасована не була. У свою чергу кустарі, уособлюючи приватногосподарський спосіб життя становили потенційну загрозу для радянсько ладу. Кустарі, які самотужки подолали всі труднощі післявоєнної відбудови народного господарства, були вимушенні долучатися до системи виробничої радянської кооперації або назавжди згортати дрібне виробництво. На початок 1930-х рр. кустарно-реміснича промисловість була кооперована або знищена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архипов В. А, Морозов Л. Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле (20-е—начало 30-х годов). Москва: Мысль, 1978. 263 с.
2. Архипов В. А. Этапы и методы регулирования частного торгово-промышленного предпринимательства // Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму. Москва: Наука, 1986. С. 115–131.
3. Астапов Н. Мелкая и кустарная промышленность и сельское хозяйство // Вестник промысловой кооперации. Москва, 1925. № 11–12 (28–29). С. 20–23.
4. Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 384 с.
5. Балинський О. Кустарно-промислова кооперація // Кустарна пром. та куст.-промислова кооп. УСРР. 1927. № 8. С. 1–115.
6. Батурина А. По вопросу о том, что такое трудовая артель // Вестник промысловой кооперации. Москва, 1925. № 5 (22). С. 22–24.
7. Белкин Г. Формы частной промышленности // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Москва, 1927. С. 248–249.
8. Більшовик України: Орган ЦК КП(б)У. Харків, 1927–1930.
9. Бородкин Л. И., Свищев М. А. Социальная мобильность в период нэпа: К вопросу о росте капитализма из мелкого производства // История СССР. 1990. № 5. С. 105–121.
- 10.Боффа Дж. История Советского Союза: в 2 т. Москва: Международные отношения, 1990. Т. 1: От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин, 1917–1941. 629 с.

- 11.Бузлаева А. И. Ленинский план кооперирования мелкой промышленности СССР. Москва: Наука, 1969. 175 с.
- 12.Бунин М. Улучшение качества изделий в кустарной промышленности // Вестник промысловой кооперации. Москва, 1925. № 8–9 (25–26). С. 28–32.
- 13.Бурштейн Е. Кооперативная промышленность на Украине // Местная промышленность и торговля. 1926. № 6–8. С. 119–122.
- 14.Бут. О. М. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.): монографія / О. М. Бут, В. С. Бондаренко, К. В. Нікітенко. Донецьк: Юго-Восток, 2008. 355 с.
- 15.Бутенко В. І. Розвиток кустарно-ремісничої кооперації України в період непу (1921–1928) // Істория: сборник научных трудов Харьковского государственного университета. Харьков, 1992. Вип. 26. С. 3–10.
- 16.Бутенко В. І., Філіпов К. В. Державна концепція кооперації в період НЕПу // Вісник Харківського національного університету. 2005. № 701: Історія України. Вип. 37. С. 32–38.
- 17.Введенский В. К итогам обсуждения украинской пятилетки // Хозяйство Украины. 1926. № 11–12. С. 6–11.
- 18.Вестник промысловой кооперации: ежемесячный журнал: орган Всероссийского союза промысловой кооперации. Москва, 1930.
- 19.Винар Б. Українська промисловість. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен: Перша укр. друкарня у Франції, 1964. 398 с.
- 20.Вісник статистики України: статистико-економічний щомісячний журнал: орган ЦСУ УСРР. Харків, 1928–1930.
- 21.Вісті ВУЦВК: орган ВУЦВК. Харків, 1928–1930.

22. Волосник Ю. П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватно-підприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Харків, 2004. 658 с.
23. Вопросы кустарной промышленности и промысловой кооперации на 14 партийной конференции // Вестник промысловой кооперации. Москва, 1925. № 5 (22). С. 31–34.
24. Воробьев К. Я. Очерки истории промышленной статистики в дореволюционной России и СССР. (Методы наблюдения и разработки). Москва: Госстатиздат, 1961. 132 с.
25. Воробьев Н. Частная мелкая (нецензовая) и кустарно-ремесленная промышленность СССР // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Москва, 1927. С. 70–110.
26. Всесоюзная городская перепись 1923 года: в 2-х вып. Москва, 1923. – 2 т. (Труды Центрального Статистического управления; Т. 27. Вып 2.). Вып. 2.: Краткая промышленная характеристика городов и поселений городского типа. 1926.
27. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Москва: ЦСУ Союза ССР, 1930. Т. 29: УССР. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. Отдел 2. Занятия. 522 с.
28. Генкин Д. М. Налоговые льготы кустарям и ремесленникам // Вестник промысловой кооперации. Москва, 1925. № 5 (22). С. 7–10.
29. Генкина Э. Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921–1922) / М. Геллер, А. Некрич. Москва: МИК, 1954. 504 с.
30. Гинзбург А. М. О частном капитале в народном хозяйстве // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Москва, 1927. С. 1–35.
31. Гинзбург А. М. Перспективы развития промышленности СССР на 1927/28–1931/32 // Социалистическое хозяйство. 1927. Кн. III. С. 25–39.

- 32.Гладкий С. О. Правовий статус промислових кооперативів за законодавством УСРР 1920-х років // Часопис Київського університету права. 2010. Вип. 2. С. 14–17.
- 33.Голець В. Кооперація і неп (історіографічний огляд) // Сіверян. літопис. 2005. № 2–3. С. 31–37.
- 34.Горинов М. М. Нэп: поиски путей развития. Москва: Знание, 1990. 64 с.
- 35.Горошков Ю. К вопросу о частном капитале в промышленности // Социалистическое хозяйство. 1926. Кн. IV. С. 185–199.
- 36.Горошков Ю. К. Частная промышленность в СССР // Местная промышленность и торговля. 15 февраля 1925. № 1. С. 18–30.
- 37.Гурвич М. Процессы обобществления в народном хозяйстве СССР и Украины // Хозяйство Украины. 1927. № 1. С. 36–45.
- 38.Гусаров І. Роль приватного капіталу в промисловості України // Більшовик України. 1927. № 7–8. С. 9–21.
- 39.Деревянкин Т. И., Толстов Р. Ф. Нэп и рыночные отношения (на материалах Украины). Киев: Укр. НИИ Госэкономики УССР, 1991. 48 с.
- 40.Дзюбленко І. М. Розвиток приватного промислового підприємництва міського населення в УСРР (20-ті рр. ХХ ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. Київ, 2011. 220 с.
41. Дзюбленко І. Розвиток кустарних промислів в Україні періоду непу (20-ті рр. ХХ ст.) // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6: Іст. н.: зб. наук. праць. Київ: Вид. НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2008. Вип. 6. С. 361–365.
42. Директивы КПРС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: сборник документов: в 4 т. / сост.: В. Н. Малинин, А. В. Коробов и др. Москва: Политиздат, 1957. Т. 1: 1917–1928 гг. 879 с.

- 43.Дмитренко В. П. Четыре измерения нэпа // Вопросы истории КПСС. 1991. № 3. С. 125–138.
- 44.Документи про розвиток кустарно-ремісничої промисловості й промислової кооперації в СРСР і професійно-технічну освіту серед кустарів України (постанови, витяги з протоколів, доповідні записи, листування, таблиці). 8 лютого 1928 – 5 листопада 1928 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 5603. 254 арк.
- 45.Дрібна (нижчецензова) промисловість України в 1928–29 р. (за матеріалами всесоюзного перепису 1929–30 р.) // Статистика України. Серія IX: Промисловість України. Харків, 1930. Вип. 1: Соціально-економічна та виробнича характеристика. № 197. 99 с.
- 46.Дрібна (нижчецензова) промисловість України в 1928–29 р. (за матеріалами всесоюзного перепису 1929–30 р.) // Статистика України. Серія IX: Промисловість України. Харків: Держвидав. господарство України, 1932. Вип. 3. № 197.
- 47.Егоров В. Г. Социалистическое кооперирование кустарей и ремесленников СССР (20-е годы). Москва, 1985. 99 с.
- 48.Євсюкова О. Г. Кустарно-реміснича кооперація м. Харкова в умовах згортання непу. Evropsky filozoficky a historicky diskurz. 2019. Svazek 5. Vydani 1. S. 48–52.
- 49.Євсюкова О. Г. Кустарно-промислова кооперація Харкова на прикладі «Кустар-Спілки». 22-й Міжнародний молодіжний форум «Радіоелектроніка та молодь у ХХІ столітті». зб. матеріалів форуму. Т. 11. Харків: ХНУРЕ, 2018. С. 5–6.
- 50.Євсюкова О. Г. Кустарно-реміснича промисловість м. Харкова за часів непу в історіографії 1920-х рр. Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 139 (12). Ч. 1. Історичні науки. С. 34–37.

- 51.Євсюкова О. Г. Соціально-історичний портрет харківського кустаря років непу (1921–1928 pp.). // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2017. Вип. 20. С. 66–72.
- 52.Євсюкова О. Г. Харківський кустар: соціально-економічний портрет (1921–1928 pp.). // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: матеріали Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір.: 18–19 квіт. 2018 р. Харків: НТУ «ХПІ», 2018. С. 43–45.
- 53.Євсюкова О. Г. Харківський союз кустарів-одинаків в роки непу (1921–1928 pp.) // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 72-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2019 р.). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 112–113.
- 54.Єрмак О. П. Документи ЦДАЖР УРСР про здійснення політики обмеження і витіснення капіталістичних елементів на Україні в 1927–1929 pp. // Архіви України. 1973. № 2. С. 75–78.
- 55.Жиромская В. Б. Социально-экономическая политика Советского государства и изменение социальной структуры городского населения РСФСР // Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализма. Москва: Наука, 1986. С. 222–239.
- 56.Жмака В. М. Соціально-економічний розвиток міст Лівобережної України в 1920-ті роки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2011. 264 с.
- 57.Зарудний С. Кустарна промисловість: (Минуле й сучасне) // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: зб. ст. Харків, 1927. С. 182.
- 58.Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР (ЗУ УСРР). Харків, 1921–1928.
- 59.ЗУ України. 1921. № 14. Ст. 378. С. 448.

- 60.ЗУ України. 1921. № 15. Ст. 425. С. 504.
- 61.ЗУ України. 1922. № 22. Ст. 356. С. 381–382
- 62.ЗУ України. 1922. № 7. Ст. 123. С. 126–129.
- 63.ЗУ України. 1923. № 1. Ст. 10. С. 10–14.
- 64.Инструкция Народных комиссаров финансов и труда СССР от 3 сентября 1925 № 73 о порядке предоставления налоговых льгот кустарям, ремесленникам, кустарным, ремесленным и промышленным предприятиям и промысловым кооперативам, имеющим учеников // Вестник промысловой кооперации. Москва, 1925. № 10 (27). С. 128–129.
- 65.История социалистической экономики СССР: в 7 т. Москва: Наука, 1976. Т. 2: Переход к нэпу. Восстановление народного хозяйства СССР: 1921–1925 гг. 480 с.
- 66.История социалистической экономики СССР: в 7 т. Москва: Наука, 1977. Т. 3: Создание фундамента социалистической экономики в СССР: 1926–1932 гг. 536 с.
- 67.Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. // Труды ЦСУ СССР. Москва, 1925. Т. XX. Ч. 2: Население городов Союза СССР по занятиям. Вып. 4: Распределение городского населения по главным отраслям труда. Отдел демографии. 118 с.
- 68.Іваненко В. В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону: монографія. Дніпро: вид-во Дніпр. нац. ун-ту, 2006. 280 с.
- 69.Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. / відп. ред.: Т. І. Дерев'янкін та ін. Київ: Наук. думка, 1984. Т. 2: Створення соціалістичної економіки (1917–1937). 439 с.
- 70.К вопросу о влиянии современной налоговой системы на торговлю и промышленность // Финансовый вестник. 1922. № 3–4. С. 8–15.

71. Кабачек В. В. Діяльність місцевих державних органів України по розвитку промисловості в 1921–1922 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2008. 327 с.
72. Каплан Д. А. Кустарная промышленность Украины. Харьков, 1922. 22 с.
73. Карр Э. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929 / пер. с англ. Л. А. Черняховской. Москва: Интер-Версо, 1990. 208 с.
74. Каятковский М. Кустарная деревообделочная промышленность. Кустарная лесохимическая промышленность // Кустарная промышленность СССР: сборник статей и материалов под ред. С. П. Середы; с предисловием Ф. Э. Дзержинского. Москва: Издание ЦУП ВСНХ СССР, 1925. Вып. 1. С. 132–145.
75. Комсомолець України: орган ЦК ЛКСМУ. Харків, 1928.
76. Комуніст: орган Центрального і Харківського комітетів КП(б)У. Харків, 1922–1929.
77. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1971): пер. з 8-го рос. вид. / за заг. ред. П. М. Федосеєва, К. У. Черненка. Київ: Політвидав України, 1979. Т. 3: 1924–1927. 529 с.
78. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 4 т. Київ: Політвидав України, 1979–1980. Т. 2. 521 с.; Т. 3. 529 с.; Т. 4. 558 с.
79. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 2 т. / редкол.: В. І. Юрчук та ін. Київ: Ін-т історії партії при ЦК Компартії України – філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, 1977. Т. 2: 1941–1976. 944 с.

- 80.Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК: у 2 т. Київ: Політвидав України, 1976. Т. 1: 1918–1941 pp. 1007 с.
- 81.Конституция Украинской Социалистической Советской Республики: утверждена Всеукраинским съездом Советов в заседании 10 марта 1919 г. и принятая в окончательной редакции ВЦИК в заседании 14 марта 1919 г. Харьков: типография М. Зильберберга, 1919. 8 с.
- 82.Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926 // Статистика України. Серія I: Демографія. Харків, 1928. Т. V. Вип. 2. № 124. 413 с.
- 83.Крамер С. Підсумки прибуткового оподаткування приватних промисловців (підприємців, кустарів та ремісників) і торговців 1926–27 pp. на Україні // Вісник статистики України. 1927. № 1. С. 61–99.
- 84.Крамер С. Підсумки прибуткового оподаткування приватних промисловців (підприємців, кустарів та ремісників) і торговців 1926–27 р. на Україні // Вісник статистики України. 1928. № 1. С. 91–99.
- 85.Крамер С. Соціально-виробнича характеристика нижчецензової (кустарно-ремісничої) промисловості України (за попередніми даними поспільного перепису 1929–30 року) // Вісник статистики України. 1930. № 5. С. 81–95.
- 86.Кролюницкий Н. Кожевенно-обувная кустарная промышленность // Кустарная промышленность СССР: сборник статей и материалов под ред. С. П. Середы; с предисловием Ф. Э. Дзержинского. Москва: Издание ЦУП ВСНХ СССР, 1925. Вып. 1. С. 118–132.
- 87.Кролюницкий Н. Частный капитал в кустарной промышленности // Местная промышленность и торговля. 1925. № 5–6. С. 41–44.
- 88.Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основа, 1996. 396 с.

89. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних зasad реальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 201 с.
90. Кунах Ю. Г. До питання про місце орендної промисловості в економіці України наприкінці відбудовного періоду // Питання історії народів СРСР: республік. міжвід. темат. наук. зб. Харків: Харк. держ. ун-т, 1973. Вип. 15. С. 48–50.
91. Кунах Ю. І. Розвиток кооперативного руху на Україні в 1920–1924 рр. // УІЖ. 1974. № 3. С. 77–84.
92. Куперман О. Социально-экономические формы промышленности СССР // Социалистическое хозяйство. 1927. Кн. 1. С. 147–160.
93. Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. Харків: Книгоспілка, 1926. 225 с.
94. Кустарная и ремесленная промышленность национальных республик: (Материалы к совещ. при ВСНХ СССР по вопр. кустарпром-ти союз. нац. респ. и обл.). Москва: Новая деревня, 1926. 46 с.
95. Кустарная промышленность СССР. Сборник статей и материалов / под ред. С. П. Середы; с предисловием Ф. Дзержинского. Москва: Издание ЦУП ВСНХ СССР, 1925. Вып. 1. 167 с.
96. Кучер А. Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР // Вопросы истории СССР. 1987. Вып. 32. С. 68–77.
97. Кучер О. О. З історії класової боротьби на приватних та орендних підприємствах України в перші роки непу // Питання історії народів СРСР. 1968. Вип. 5. С. 99–107.
98. Лавров В. И. Мелкая и крупная промышленность в народном хозяйстве СССР // Промышленность и народное хозяйство. Москва, 1927. С. 102–122.

- 99.Лантух І. В. Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.). Харків: Основа, 2004. 196 с.
100. Лапченко А. С. Селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2018. 287 с.
101. Лапченко А. С. Особливості державного регулювання селянських промислів на Харківщині протягом 1921–1929 рр. // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр. Дніпро, 2016. № 1–2 (13–14). С. 220–229.
102. Ларин Ю. Частный капитал в СССР. Москва; Львов, 1927. 312 с.
103. Лауниц К. Дрібна та кустарно-ремісницька промисловість Харківської округи // Статистичний бюллетень: матеріали народнього господарства Харківської округи. 1926. Кн. 1. С. 71–73.
104. Лауниц К. Дрібна та кустарно-ремісницька промисловість Харківської округи // Статистичний бюллетень. Харків, 1926. Кн. 1. С. 70–73.
105. Лауниц К. Фабрично-заводська промисловість Харківської округи в 1924/25 році // Статистичний бюллетень. Харків, 1926. Кн. 1. С. 54–69.
106. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Изд. 5. Москва: Издательство политической литературы, 1970. Т. 45: Март 1922 – март 1923. 729 с.
107. Логовинский М. Финансовое хозяйство промысловой кооперации на Украине // Хозяйство Украины. 1928. № 11. С. 112–118.
108. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Москва: Госполитиздат, 1956. Т. 3: Социализм. 643 с.
109. Маликова А. И. О социалистическом преобразовании мелкотоварного уклада в промышленности СССР // История СССР. Москва, 1963. № 5. С. 23–44.

110. Малишев О. В. Діяльність органів радянської влади стосовно правового забезпечення роботи підприємств дрібної промисловості в роки «воєнного комунізму» та нової економічної політики // Історичний архів. 2010. Вип. 4. С. 55–58.
111. Материалы 4 окружного съезда Советов // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 3455. 553 арк.
112. Материалы комиссий окрисполкома // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 1237. 178 арк.
113. Материалы об организации и ликвидации губернских союзов кустарей-одиночек и ремесленников. 4 января 1924 – 27 октября 1925 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 5. Оп. 12. Спр. 321. 374 арк.
114. Матеріали про стан розвитку кустарно-ремісничої промисловості України (протоколи, доповіді, проекти програм робіт). 1928 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 337. Оп. 1. Спр. 321. 374 арк.
115. Махоніна О. Г. «Кустар-Спілка» – центр зі сприяння розвитку кустарно-ремісничого виробництва чи інструмент пролетаризації дрібних виробників м. Харкова в роки непу (1921–1928 pp.)? // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. Вип. 18. С. 98–106.
116. Махоніна О. Г. Державна політика регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова в роки непу (1921–1928 pp.). // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 17. С. 199–206.
117. Махоніна О. Г. Кооперативний сектор кустарно-ремісничої промисловості Харкова у період непу (1921–1928 pp.). // Каразінські

- читання (історичні науки): тези доповідей 66-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2013 р.). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2013. С. 243–245.
118. Махоніна О. Г. Розвиток дрібного виробництва міста Харкова в роки непу (1921–1928 pp.). Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези допов. Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір., м. Харків: 4–5 квіт. 2012 р. Харків: НТУ «ХПІ», 2012. Ч. 1. С. 91–93.
119. Махоніна О. Г. Розвиток кустарно-ремісничої кооперації міста Харкова в роки непу (1921–1928 pp.). // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2013. Вип. 16. С. 195–202.
120. Махоніна О. Г. Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості Харкова в умовах непу. // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 65-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 20 квітня 2012 р.). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012. С. 325–327.
121. Махоніна О. Г. Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості Харкова в умовах непу (1921–1928 pp.). // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012. Вип. 15. С. 189–196.
122. Мероприятия по усилению кустарных промыслов на Украине // Вестник промысловой коперации. Москва, 1925. № 5 (22). С. 63–64.
123. Местная промышленность и торговля: Орган ВСНХ РСФСР. Москва, 1925–1926.
124. Митропольский И. Промысловая коопeração и кредитная система кооперации // Вестник промысловой коперации. Москва, 1925. № 8–9 (25–26). С. 18–22.

125. Мишенко А. Г. Борьба за осуществление ленинского кооперативного плана в мелкой промышленности Украины (1926–1932 гг.). Харьков, 1983. 111 с.
126. Нарис передвоєнного та сучасного стану кустарно-ремісничої промисловості України. Харків: Видання держплану УСРР, 1929. 122 с.
127. Нарис розвитку народного господарства Української РСР / відп. ред. Д. Ф. Вірник. Київ: Вид. АН УРСР, 1949. 579 с.
128. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): у 2 ч. // Відп.ред. С. В. Кульчицький. Київ: НАН України, Ін-т іст. Укр., 2010. Ч. 1. 423 с.; Ч. 2. 382 с.
129. Народное хозяйство Украины. Ежемесячный журнал: Орган УСНХ. Київ, 1921–1923.
130. Нефедов С. Географічний розподіл кількісного складу дрібної та кустарно-ремісничої промисловості України // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. 1927. № 8. С. 31–91.
131. Нізова Л. В. Стан кустарної промисловості напередодні ії соціалістичного перетворення // УДЖ. 1986. № 11. С. 121–127.
132. Нізова Л. Податкова політика як важіль у перетворенні дрібного власника у найманого робітника // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2003. Вип. 9. С. 196–214.
133. Нізова Л. Українська промкооперація в суспільно-економічних перетвореннях 20-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2004. Вип. 11. С. 144–157.
134. Нізова Л. В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему (на прикладі витягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2006. 397 с.
135. Нізова Л. В. Одержання кустарно-ремісничої промисловості в УРСР (20-30-ті рр.) // Київ: НАН України, Ін-т іст. Укр., 2001. 168 с.

136. Нізова Л. В. Промислова кооперація радянської України в добу НЕПу. Київ: Ін-т іст. Укр., 2003. 215 с.
137. Нікітенко К. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2007. 263 с.
138. Нікітенко К. Приватні підприємства України в умовах переходу до нової економічної політики (1921–1922 рр.) // Схід. 2004. № 2 (60). С. 36–39.
139. Нікітенко К. В. Роль кредитування промислової кооперації України в умовах НЕПу // Схід. 2006. № 1. С. 60–63.
140. Нікітенко К. В. Боротьба партійно-господарських державних органів за «радянське обличчя» промислової кооперації в Україні 1920-х рр. // Схід. 2006. № 2.
141. Ноув А. О судьбах НЭПа // Вопросы истории. 1989. № 8. 172 с.
142. О деятельности комитета содействия кустарной промышленности // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 904. 299 арк.
143. О кустарной промышленности // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 950. 96 арк.
144. О кустарной промышленности // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – Р845. Оп. 3. Спр. 1665. 95 арк.
145. О работе кустарной промышленности // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 3180. 46 арк.
146. О снижении себестоимости на предприятиях местной промышленности и деятельности комитета содействия кустарной промышленности // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 1632. 45 арк.
147. О состоянии и развитии Харьковской местной промышленности // ДАХО. Ф. Р – 1296. Оп. 1. Спр. 44. 491 арк.

148. О состоянии кустарной промышленности в округе // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 153. 107 арк.
149. О состоянии народного хозяйства в Харьковском округе в 1926–1927 гг. // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 2724. 138 арк.
150. Олійник М. М. Діяльність держбанку і розвиток приватної промисловості України в період нової економічної політики // зб. наук. пр. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2002. Вип. 10. С. 123–128.
151. Олійник М. М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921–1929 рр. Харків: Б.в., 1998. 128 с.
152. Олянич В. В. Організаційно-виробнича типологізація селянського сільськогосподарського підприємства в УСРР і 20-х рр. ХХ ст. // Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія. Харків: Харківський нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. 2013. Вип. 49. С. 46–49.
153. Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012. 304 с.
154. Олянич В. В. Розвиток кустарно-ремісничої та кооперативної промисловості на Лівобережній Україні у 20-х рр. ХХ ст. // Український селянин: збірник наукових праць. Черкаси. 2010. Вип. 12. С. 220–230.
155. Олянич В. В. Створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців в УСРР 20-х рр. ХХ ст. // Вісник ХНУ. № 939. Вип. 14. 2011. С. 65–70.
156. Онацький М. Ліквідація приватнопромислового виробництва у Харкові 1927–1929 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012. Вип. 15. С. 196–204.

157. Онацький М. Ю. Національний склад приватних підприємств Харківщини за даними всесоюзного перепису населення 1926 р. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2010. № 906. С. 124–129.
158. Онацький М. Ю. Приватна торгівля і промислове підприємництво у Харкові в період НЕПу (1921–1928 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2012. 216 с.
159. Органы содействия кустарной промышленности // Вестник промысловой кооперации. Москва, 1925. № 10 (27). С. 21–22.
160. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. [ред. кол. А. А. Нестеренко, И. Н. Романенко, Д. Ф. Вирник]. Москва: изд. АН СССР, 1954. 555 с.
161. Очерки развития социально-классовой структуры УССР 1917–1937 // С. В. Кульчицкий и др. Киев: АН УССР, Ин-т ист., Наук. думка. 1987. 237 с.
162. Первая Конституция Союза ССР: (Конституция СССР 1924 г.): сб. док. Москва: Юрид. изд-во, 1948. 397 с.
163. Переписка с окружным финансовым отделом, кооперативными и профсоюзовыми организациями // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 2. Спр. 442. 4856 арк.
164. Пиріг О. А. НЕП: більшовицька політика імпровізації: монографія // Київ. нац. торг.-екон. ун-т. Київ: КНТЕУ, 2001. 273 с.
165. Пиріг О. А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 408 с.
166. Пиріг О., Черняк Д. Підприємництво в Україні від витоків до сьогодення. Київ: Укрдрук, 2011. 194 с.
167. Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією: Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–30-х рр. // Ін-т вивчення СССР; Досліди і матеріали. Сер. I (друков. вид). Ч. 34. Мюнхен: Ін-т для вивчення СССР, 1956. 143 с.

168. Плановое хозяйство. Ежемесячный политico-экономический журнал: Орган Госплана СССР. Москва, 1926–1929.
169. Поварин Г. Кустарный промысел в выделке кожи // Кустарная промышленность СССР: сборник статей и материалов / под ред. С. П. Середы; с предисловием Ф. Э. Дзержинского. Москва: Издание ЦУП ВСНХ СССР. 1925. Вып. 1. С. 112–118.
170. Подгут Н. Промысловая кооперация и ее товаропроводящий аппарат // Социалистическое хозяйство. 1928. Кн. I. С. 108–123.
171. Подгут Н. Текстильные кустарные промыслы // Кустарная промышленность СССР: сборник статей и материалов / под ред. С. П. Середы; с предисловием Ф. Э. Дзержинского. Москва: Издание ЦУП ВСНХ СССР, 1925. Вып. 1. С. 89–112.
172. Позичково-ощадні й кредитово-кустарно-промислові товариства України за 1924–1925 рр. // Статистика України. Серія VI: Статистика фінансів. Харків, 1927. Т. III. Вип. 2. № 93. 413 с.
173. Постановления Совета труда и обороны о мерах содействия кустарной промышленности (Пр. СТО № 179, п. 2, от 9 сентября 1925) // Вестник промысловой коперации. Москва, 1925. № 10 (27). С. 21–22.
174. Правила об ученичестве в мелкой, ремесленной и кустарной промышленности и промысловой кооперации. // Вестник промысловой коперации. Москва. 1925. № 11–12 (28–29). С. 60–61.
175. Природний рух населення України в 1925 р. // Статистика України. Серия I: Демографія. Харків, 1927. Т. IV. Вип. 4. № 117. 415 с.
176. Пролетарий: Всеукраинская рабочая газета: Орган ЦК КП(б)У и Всеукраинского совета профсоюзов. Харьков, 1922–1926.
177. Промислова секція. Праця Ропанського І. С. «Податкова політика відносно кустарно-ремісничої промисловості». 1929 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 337. Оп. 1. Спр. 7932. 68 арк.

178. Промисловая кооперація к XVI-ому съезду ВКП(б): сборник материалов с предисловием Д. С. Бейка; под ред. В. А. Тихомирова. Москва: РИО Всекопромсоюз, 1930. 190 с.
179. Промышленность в городах Украины (по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 г.) // Статистика Украины. Серия IX: Статистика промышленности. Харьков, 1924. Т. III. Вып. 1. № 57. (XII). 207 с.
180. Промышленность Украины в 1921 г. // Статистика Украины. Серия IX: Статистика промышленности. 1924. Т. II. Вып. 1. № 44. 207 с.
181. Промышленность Украины в 1922 г. (по материалам государственной текущей промышленной статистики) // Статистика Украины. Серия IX: Статистика промышленности. Харьков, 1924. Т. II. Вып. 2. № 45. (XII). 413 с.
182. Промышленность Украины в 1923 г. // Статистика Украины. Серия IX: Статистика промышленности. 1924. Т. III. Вып. 1. № 57. 207 с.
183. Промышленность в городах Украины (по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 г.) // Статистика Украины. Серия IX: Статистика промышленности. Харьков, 1924. Т. III. Вып. 1. № 57. (XII). 207 с.
184. Промышленность в городах Украины в 1922 г. (по материалам государственной текущей промышленной статистики) // Статистика Украины. Серия IX: Статистика промышленности. Харьков, 1924. Т. II. Вып. 2. № 45. (XII). 413 с.
185. Протоколи засідань Раднаркому (копії) та матеріали до них. 24 лютого 1920 – 6 грудня 1920 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 45. 386 арк.
186. Протоколи засідань Раднаркому РНК УРСР та матеріали до них (оригінали). 3 лютого 1920 – 31 серпня 1920 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 578. 205 арк.

187. Протоколи засідань Раднаркому РНК УРСР та матеріали до них (оригінали). 24 серпня 1920 – 30 листопада 1920 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 579. 222 арк.
188. Протоколы заседаний президиума Губисполкома // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 203. Оп. 1. Спр. 2. 240 арк.
189. Протоколы заседаний президиума комитета содействия кустарной промышленности и кустарной кооперации при Харьковском окрисполкоме // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 845. Оп. 3. Спр. 1383. 50 арк.
190. Протоколы заседаний президиума Харьковского союза кустарей-одиночек. Копии // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 865. Оп. 1. Спр. 1076. 33 арк.
191. Пятилетний план развития кустарной промышленности Харьковского округа на 1928/1929 – 1932/1933 гг. и объяснительные записки к нему // ДАХО. Ф. Р – 869. Оп. 1. Спр. 213. 84 арк.
192. Реабілітовані історією: у 27 т. Харків. обл.: у 2 кн. / упоряд.: Є. І. Бородін та ін. Київ, Харків: Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією», 2005. Кн. 1. Ч. 1. 800 с.
193. Реабілітовані історією: у 27 т. Харків. обл.: у 2 кн. / упоряд.: Є. І. Бородін та ін. Київ, Харків: Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією», 2008. Кн. 1. Ч. 2. 672 с.
194. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). Москва: Политиздат, 1967. Т. 1. 782 с.
195. Розвиток народного господарства УРСР (1917–1967 pp.): у 2 т. / ред. кол.: Д. В. Вірник, В. В. Бондаренко. Київ: Наук. думка, 1967. Т. 1 459 с.
196. Розенфельд С. Проблема кустарництва // Господарство України. 1929. № 5. С. 132–139.

197. Рыков А. И. О кустарной промышленности и промысловой кооперации (Речь на III Собрании уполномоченных Всекопромсоюза) // Вестник промысловой коперации. Москва, 1925. № 6–7 (23–24). С. 3–7.
198. Сборник законов Союза Советских социалистических республик. 1923. № 14. Ст. 177. С. 121–124.
199. Сборник постановлений о промысловой кооперации и кустарной промышленности: постановления правительства Союза ССР и союз. Республик / сост.: И. А. Селицкий, М. И. Логинов, Р. Хойский. Москва: Гос. юрид. изд-во РСФСР, 1930. 624 с.
200. Сборник постановлений о ремесленно-кустарной промышленности. Москва; Ленинград, 1932. 212 с.
201. Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918–1923. // Труды ЦСУ. Москва, 1924. Т. VIII. 481 с.
202. Свержін Л. Приватна промисловість України (капіталістична і кустарно-ремісничча) // Більшовик України. 1928. № 18. С. 45–58.
203. Свищев М. А. Опыт нэпа и развитие мелкого производства на современном этапе // История СССР. 1989. № 1. С. 3–23.
204. Сервіс Р. Товариші. Комунізм: світова історія. Київ: Темпора, 2012. С. 210–222.
205. Середа С. Кустарная промышленность в обороне страны // Вестник промысловой коперации. Москва, 1925. № 3 (20). С. 3–4.
206. Сігал Б. В. Приватний капітал в народному господарстві України // Вісник статистики України. 1928. № 2. С. 35–44.
207. Сігал Б. В. Приватно-капіталістична діяльність у сфері виробництва та посередництва за п'ятиріччя (1925–26–1923–30 pp.) // Вісник статистики України. 1930. № 1. С. 111–124.
208. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. Москва, 1923–1929.
209. Собрание у УССР 1926 г. // Бюллєтень № 16. 150 с.

210. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР за 1925 г. // Бюллєтень № 16. Статья 15.
211. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР за 1925 г. // Бюллєтень № 30. С. 193–194.
212. Социалистическое хозяйство. Москва, 1923–1930.
213. Списки учреждений и предприятий г. Харькова. 1925 г. // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 948. Оп. 2. Спр. 5. 33 арк.
214. Статистические сведения о советском строительстве, хозяйственной и культурной деятельности округа за 1923–1927 // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 1591. 426 арк.
215. Статистичний бюллетень: матеріали народного господарства Харківської округи. Харків: Харків. окруж. стат. бюро, 1926. Кн. I. 102 с.
216. Статистичний бюллетень: матеріали народного господарства Харківської округи. Харків: Харків. окруж. стат. бюро, 1926. Кн. III. 224 с.
217. Статистичний бюллетень: матеріали народного господарства Харківської округи. Харків: Харків. окруж. стат. бюро, 1926. Кн. IV. 181 с.
218. Степанюк А. Организация городских ремесленников-кустарей // Вестник промысловой кооперации. Москва, 1925. № 11–12 (28–29). С. 6–8.
219. СУ РСФСР. 1921. № 80. Ст. 696. С. 1120.
220. СУ РСФСР. 1925. № 30. Ст. 195. С. 352.
221. Сушко О. Ставлення більшовицької партії до приватного підприємництва в Україні (1921–1927 pp.) // Пам'ять століть. 2002. № 1. С. 98–103.
222. Сушко О. Кустарні промисли в Україні періоду непу // Пам'ять століть. 2002. № 4. С. 117–125.
223. Сушко О. О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928 pp.): історико-теоретичний аспект: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2004. 503 с.

224. Тимченко Н. О. Кооперативні організації в господарській системі України в період НЕПу: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Київ, 2007. 200 с.
225. Торгово-промышленная газета: Орган ВСНХ СССР и РСФСР. Москва, 1925–1928.
226. Трихрест М. Неп на Україні. Наша книгозбірня. Віденський, 1947. 31 с.
227. Турченко Ф. Г. Дрібнобуржуазні і буржуазні верстви в соціально-класовій структурі міського населення Радянської України в 20-ті роки. Питання історії СРСР. 1978. Вип. 23. С. 30–39.
228. Турченко Ф. Г. Основні зміни в соціально-класовій структурі міського населення України в 20-ті роки. Деякі питання з історії СРСР і загальної історії: Вісник Харківського університету. 1968. № 146. С. 68–71.
229. Україна: статистичний щорічник на 1928 р. // ЦСУ УСРР. Харків: Центр. стат. упр. УСРР, 1928. 388 с.
230. Україна: статистичний щорічник // ЦСУ УСРР. Харків: Центр. стат. упр. УСРР, 1926. 417 с.
231. Україна: статистичний щорічник // ЦСУ УСРР. Харків: Центр. стат. упр. УСРР, 1929. 400 с.
232. УСРР в цифрах. Харків: ЦСУ УСРР, 1926. 84 с.
233. УСРР в цифрах: статистичний довідник // ред. О. М. Асаткін. Харків: Нар. госп-во та облік, 1936. 744 с.
234. Файн Л. Е. Кооперативная политика Советского государства // Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализма. Москва: Наука, 1986. С. 96–115.
235. Филимонов В. Я. НЭП: идеи, практика, уроки // Вопросы истории КПСС. 1991. № 6. С. 155–159.
236. Халтурин Н. Кустарная металлообрабатывающая промышленность // Кустарная промышленность СССР: сборник статей и материалов / под ред. С. П. Середы; с предисл. Ф. Э. Дзержинского. Москва: Издание ЦУП ВСНХ СССР, 1925. Вып. 1. С. 65–79.

237. Халтурин Н. Экспорт кустарных изделий // Вестник промысловой кооперации. Москва, 1925. № 8–9 (25–26). С. 28–32.
238. Харківська округа: статистичний щорічник 1928–1929 року. Харків: ЦСУ УСРР, 1929. 360 с.
239. Харківська округа: статистичний щорічник. Харків: Харків. окруж. стат. бюро, 1927. 269 с.
240. Харківщина в цифрах і фактах. До десятих роковин Жовтневої революції. Харків: Видання Харківського окрвиконкуму, 1927. 83 с.
241. Харківщина в цифрах на 1928–1929 рік. Харків: Харків. окруж. стат. бюро, 1929. 360 с.
242. Ходько. О налоговых льготах украинской кооперации // Хозяйство Украины. 1926. № 1. С. 71–75.
243. Частный капитал в народном хозяйстве СССР: материалы комиссии ВСНХ СССР. Москва; Ленинград: Промиздат, 1927. 574 с.
244. Черненко Н. В. Борьба коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921–1925 гг. Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1959. 219 с.
245. Шапиро Д. Кустарная промышленность и народное хозяйство СССР. Москва, Ленинград: Гос. изд-во, 1928. 181 с.
246. Шапиро Д. Пути и перспективы «кустарного производства» // Плановая Экономика. 1929. № 708. 127 с.
247. Шапиро Д. Пути и перспективы мелкого производства. Москва: Книгосоюз, 1929. 55 с.
248. Шапиро Д. Управление местной промышленностью // Местная промышленность и торговля. 15 февраля 1925. № 1. С. 5–30.
249. Шевцов В. Оподаткування кустарів, ремісників і кустарно-промислових товариств: (Промисловий та прибутковий податок і місцевий збір) // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: зб. ст. Книгоспілка, 1927. С. 158–169.

250. Шкодіна Л. Г. Приватне підприємництво в господарстві України (1921–1930 рр.) // Вісник Харківського університету. 1998. № 401. Вип. 2. С. 216–220.
251. Щербина I.B. Ліквідація непманської буржуазії України (1928–1932 рр.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2005. № 701: Історія України. Вип. 37. С. 90–99.
252. Щербина I. Ліквідація нової буржуазії України (1928–1932 рр.): дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2008. 246 с.
253. Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов 1917 – 1959. Москва: Советская энциклопедия, 1961. 780 с.
254. Экономическая жизнь: Орган Совета Труда и Обороны. Москва, 1922–1928.
255. Яненко В. І. Перебудова управління промисловістю в перші роки непу // УДЖ. 1962. № 1. С. 48–57.
256. Ярослав Ю. Кустарно-промышленая кооперация Украины и Кустэкспорт Вестник промысловой кооперации. Москва. 1925, № 4 (21). С. 41–43.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця 1

Розподіл членів ХКС за національною приналежністю протягом 1924–1925 pp.

№ з/п	Національність	Кількість осіб	%
1	Євреї	1 798	42,5
2	Українці	1 558	36,8
3	Росіяни	657	15,6
4	Кавказькі народності	36	0,9
5	Поляки	23	0,5
6	Литовці	44	1
7	Білоруси	62	1,6
8	Інші	57	1,1
9	Усього	4 235	100

Додаток складений авторкою на основі: Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р.– 845. Оп. 3. Спр. 904. Арк. 60 зв.

Додаток Б**Таблиця 2****Галузі виробничої активності дрібних виробників по Харкову**

Галузі виробництва	Усього закладів	%	Кількість зайнятих осіб	%	З них найманих робітників	%
Кравецька	3 058	34	3 928	28	462	14,3
Виробництво взуття	2 089	23,3	2 451	18	208	6,4
Харчосмакова	497	5,5	1 759	12,6	881	27,3
Цукерні	67	0,75	285	2	146	4,5
Шкіряна	171	2	324	2,33	115	3,5
Деревообробна	1 209	13,4	1 508	11	149	5
Металообробна	515	6	994	7	313	10
Інші	1 371	15,3	2 665	19	953	29,5
Всього (найголовніші галузі)	7 607	85	11 249	80,9	2 274	71
Усього	8 976	100	13 914	100	3 227	100

Додаток складений авторкою на основі: Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 3455. Арк. 230, 230 зв.

Додаток В

Таблиця 3

Динаміка зростання числа кустарів по Харкову 1925–1927/28 рр.

№ з/п	Кількість кустарів та ремісників	01.10.1925	1927/1928 р.
1	По м. Харкову	9 тис. осіб	12,5 тис. осіб
2	По округу	15 тис осіб	20 тис. осіб
3	Усього	24 тис. осіб	32,5 тис. осіб

Додаток складений авторкою на основі: Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 1296. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 243.

Додаток Г**Таблиця 4****Промкооперативи ХКС по Харківському округу станом на 01.10.1925**

№ з/п	Кооперативи	Кількість промко- оперативів	Кількість осіб	У відсотковому співвідношенні (підрах. авт.)
1	Ощадно-позичкові товариства	5	2 991	54,4
2	Продукційно-трудові та складсько-сировинні товариства	103	2 507	45,6
3	Усього	108	5 498	100

Додаток складений авторкою на основі: Державний архів Харківської області
(ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 950. Арк. 8.

Додаток Д**Таблиця 5**

**Кількість задіяних осіб ХКС по Харкову і Харківському округу
на 1925–1926 рр.**

№ з/п	Місцезнаходження дрібних виробників	01.1925		01.12.1926	
		Число кооперативів	Кількість осіб	Число кооперативів	Кількість осіб
1	м. Харків	80	4 235	91	5 999
2	Харківський округ	28	1 263	34	1 827
3	Усього	108	5 498	125	7 826

Додаток складений авторкою на основі: Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 950. Арк. 8.

Додаток Е

Таблиця 6

Розподіл членів ХКС по Харкову за галузями кооперації протягом 1924–1925 рр.

№ з/п	Назва галузі кустарно- промислового виробництва	1925 р. куста- рів	%	Кількість коопера- тивів	%	Усього кустарів по місту і Харк. округу
1	Кредитна	2 752	64,1	3	3,75	2 991
2	Кравецька	431	10,03	16	20	486
3	Металообробна	264	6,15	16	20	264
4	Харчова	155	3,6	6	7,5	205
5	Кравецько-шапкарна	148	3,45	12	15	148
6	Палітурно- картонажна	131	3,05	4	5	131
7	Деревообробна	126	2,93	2	2,5	626
8	Трудові артілі (перукарі)	85	1,98	4	5	25
9	Хутряно-кушнірська	67	1,56	4	5	78
10	Хімічна	42	0,98	5	6,25	42
11	Шкіряно- заготівельна	31	0,72	3	3,75	37
12	Різні промкооперативи	63	1,47	5	6,25	465
13	Усього	4 295	100	80	100	5 498

Додаток складений авторкою на основі: Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 904. Арк. 60.

Додаток Ж

Таблиця 7

Розподіл членів ХКС по Харкову за характером виробництва протягом 1924–1925 рр.

№ з/п	Назва галузі кустарно- промислового виробництва	1925 р. осіб	%	Кількість кооперативів	%
1	Кравецька	431	27,93	16	20,78
2	Металообробна	264	17,11	16	20,78
3	Харчова	155	10,05	6	7,79
4	Кравецько-шапкарна	148	9,59	12	15,58
5	Палітурно-картонажна	131	8,49	4	5,19
6	Деревообробна	126	8,17	2	2,60
7	Трудові артілі (перукарі)	85	5,51	4	5,19
8	Хутряно-кушнірська	67	4,34	4	5,19
9	Хімічна	42	2,72	5	6,49
10	Шкіряно-заготівельна	31	2,01	3	3,90
11	Різні промкооперативи	63	4	5	20,78
12	Всього	1543	100	77	100

Додаток складений авторкою на основі: Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 904. Арк. 60.

Додаток І

Таблиця 8

Розподіл членів ХКС по Харкову за галузями виробництва станом на 01.01.1926 рр.

№ з/п	Галузі виробництва станом на 01.01.1926	Загальна кількість кустарів	Співвідношення у відсотках (підраховано авт.)
1	Шкіряна	612	29,91
2	Металообробна	310	15,15
3	Кравецьке та шапкарне виробництво	282	13,78
4	Палітурно-картонне	259	12,66
5	Харчосмакова	221	10,80
6	Деревообробна	212	10,36
7	Хімічна	95	4,64
8	Трудові	29	1,42
9	Різні продукційні (усі інші)	26	1,27
	Усього	2046	100

Додаток складений авторкою на основі: Державний архів Харківської області
(ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 904. Арк. 61.

Додаток К

Таблиця 9

Розподіл дрібних виробників по Харківському округу за галузями виробництва та кількістю підприємств станом на 1926 р.

№ з/п	Промислові підприємства	Кількість кустарів	%	Кількість підприємств
1	Шкіряно-взуттєві	795	32,30	29
2	Будівельних матеріалів	599	24,34	15
3	Металообробні	345	14,02	22
4	Кравецько-шапкарні	365	14,83	15
5	Харчосмакова	254	10,32	13
6	Хімічна	103	4,19	10
	Всього	2461	100	110

Додаток складений авторкою на основі: Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 153. Арк. 56.

Додаток Л**Таблиця 10**

**Стан шкіряно-швецької (шкіряної та кравецької) промисловості
Харківщини станом на 1927 р.**

№ з/п	Назва промислових груп	Кількість промкооперативів	Кількість членів	(підраховано автором)
1	Взуттєві	2	426	73,83
2	Чинбарсько- лімарські	3	96	16,64
3	Заготівельні	4	26	4,51
4	Вироблення шкір та перероблення напівфабрикатів	2	29	5,03
5	Всього	20	577	100

Додаток складений авторкою на основі: Державний архів Харківської області
(ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 904. Арк. 213.

Додаток М

Таблиця 11

Розподіл дрібних виробників по Харкову за кількісним показником в артілях / товариствах протягом 1925–1926 рр.

№ з/п	Кількість членів артілі/ товариства зі складом (м. Харків)	Кількість членів	%	Число артілей	Число членів на один кооператив
1	101 і більше	1 074	41	8	134
2	Від 51 до 100	468	18	7	67
3	Від 11 до 50	830	31	39	21
4	До 10	261	10	39	7
5	Усього	2 633	100	93	229

Додаток складений авторкою на основі: Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 153. Арк. 65.

Додаток Н

Таблиця 12

Розподіл членів ХКС за формою об'єднань протягом 1924–1925 рр.

№ з/ п	Форма об'єднань	1924 р.				1925 р.			
		Число осіб	%	Число об'єд- нань	%	Число осіб	%	Число об'єд- нань	%
1	Виробничі артилі	920	41,88	43	82,69	1 686	30,67	90	5,51
2	Складсько- сировинні товариства	—	—	—	—	796	14,48	1 534	93,9
3	Трудові артилі	87	3,96	3	5,77	25	0,45	4	0,24
4	Позичково- оощадні товариства	1 190	54,16	6	11,54	2 991	54,40	5	0,31
5	Всього	2 197	100	52	100	5 498	100	108 (1633)	100

Додаток складений авторкою на основі: Державний архів Харківської області
(ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 1591. Арк. 126.

Додаток П

Таблиця 13

Розподіл членів ХКС за формою об'єднань протягом 1926–1927 рр.

№ з/ п	Форма об'єднань	1926 р.				1927 р.			
		Число осіб	%	Число об'єд- нань	%	Число осіб	%	Число об'єд- нань	%
1	Виробничі артілі	2 204	27,97	100	78,74	2 330	23,07	100	71,43
2	Складсько-сировинні товариства	1 534	19,47	11	8,66	2 729	27,02	21	15
3	Трудові артілі	222	2,82	9	7,09	563	5,57	5	3,57
4	Позичково-ощадні товариства	3 920	49,75	4	5,51	4 477	44,33	14	10,00
5	Усього	7 880	100	127	100	10 099	23,07	140	100

Додаток складений авторкою на основі: Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 1591. Арк. 126.

Додаток Р

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА З ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЇ **Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати** **дисертації у фахових виданнях України:**

1. Махоніна О. Г. Державна політика регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова в роки непу (1921–1928 pp.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 17. С. 199–206.
2. Махоніна О. Г. «Кустар-Спілка» – центр зі сприяння розвитку кустарно-ремісничого виробництва чи інструмент пролетаризації дрібних виробників м. Харкова в роки непу (1921–1928 pp.)? // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. Вип. 18. С. 98–106.
3. Євсюкова О. Г. Соціально-історичний портрет харківського кустаря років непу (1921–1928 pp.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2017. Вип. 20. С. 66–72.
4. Євсюкова О. Г. Кустарно-реміснича промисловість м. Харкова за часів непу в історіографії 1920-х pp. // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 139 (12). Ч. 1. Історичні науки. С. 34–37.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати **дисертації у фахових виданнях України, які включені до міжнародних** **наукометричних баз:**

5. Махоніна О. Г. Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості Харкова в умовах непу (1921–1928 pp.) // Актуальні

- проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012. Вип. 15. С. 189–196. (**Видання включено до міжнародної наукометричної бази РІНЦ**).
6. Махоніна О. Г. Розвиток кустарно-ремісничої кооперації міста Харкова в роки непу (1921–1928 pp.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2013. Вип. 16. С. 195–202. (**Видання включено до міжнародної наукометричної бази РІНЦ**).

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у зарубіжних наукових фахових виданнях:

7. Євсюкова О. Г. Кустарно-реміснича кооперація м. Харкова в умовах згортання непу. // Evropsky filozoficky a historicky diskurz. 2019. Svazek 5. Vydati 1. S. 48–52.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації (матеріали конференцій):

8. Махоніна О. Г. Розвиток дрібного виробництва міста Харкова в роки непу (1921–1928 pp.) // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези допов. Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір., м. Харків: 4–5 квіт. 2012 р. Харків: НТУ «ХПІ», 2012. Ч. 1. С. 91–93. (Форма участі очна).
9. Махоніна О. Г. Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості Харкова в умовах непу // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 65-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 20 квітня 2012 р.). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012. С. 325–327. (Форма участі очна).

10. Махоніна О. Г. Кооперативний сектор кустарно-ремісничої промисловості Харкова у період непу (1921–1928 рр.) // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 66-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2013 р.). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2013. С. 243–245. (Форма участі очна).
11. Євсюкова О. Г. Кустарно-промислова кооперація Харкова на прикладі «Кустар-Спілки» // 22-й Міжнародний молодіжний форум «Радіоелектроніка та молодь у ХХІ столітті». зб. матеріалів форуму. Т. 11. Харків: ХНУРЕ, 2018. С. 5–6. (Форма участі очна).
12. Євсюкова О. Г. Харківський кустар: соціально-економічний портрет (1921–1928 рр.) // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: матеріали Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір.: 18–19 квіт. 2018 р. Харків: НТУ «ХПІ», 2018. С. 43–45. (Форма участі очна).
13. Євсюкова О. Г. Харківський союз кустарів-одинаків в роки непу (1921–1928 рр.) // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 72-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2019 р.). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 112–113. (Форма участі очна).